

Vitás elméleti kérdések
a leíró mondattan köréből

Bölcsészdoktori dolgozat

Bodnár Ferenc

Szeged, 1960.

Diss. B 60

Bevezetés.

A nyelvtudományban ma már általánosnak mondható felfogás szerint a mondat alanya és állítmánya között p r e d i k a t í v viszony van. E viszony mivoltának értelmezésével kapcsolatban azonban még általában sem beszélhetünk a nyelvtudomány egységes álláspontjáról. Ez a kétségtelen tény a kérdés rendkívüli bonyolultságában és a hazai és külföldi - kutatók tudományszemléletének sokféleségében leli magyarázatát.

Mint hogy az alany és állítmány fogalmának megteremtése /a logikai ítélettel együtt/ Arisztotelész nevéhez fűződik, csak a vázlatosság igényével természetesen, de előljáróban nem érdektelen némi olyan tanításával foglalkoznunk, amelyeket e dolgozat szempontjából a l a p v e t ő k n e k tekintünk. Elekfi Lászlónak sok vonatkozásban kitűnő tanulmánya szerint /A logika állítmánya és az állítmányi névszó, I.OK.XI.95-149./ a Metaphysikában /4. könyv 7. fej./ ezt írja: "Mert az /vagyis amikor azt mondjuk/, hogy az az, az azt jelenti, hogy az amannak járuléka." A Topikában /1. könyv III.-IV. fej. Idézi Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berlin. 1863. 216./ pedig arról beszél, hogy az állítmány /a második elem/ lehet névszó és ige. Mint hogy Arisztotelész nem is annyira a nyelvet, mint inkább a gondolkodás elemeit kutatta, mondatként í t é l e t e k e t vizsgált / pl. az igazságos művelt, az ember művelt, a művelt ember, a művelt épít, l. Elekfi i. h./. Ezt teszi nemcsak az arisztotelészi logika, hanem az ő munkásságából kisarjadzott logika mint önálló tudomány, melyből később az ismeret- és tárgyelmélet különvált: a dialektika is. A tiszta logika ítélete tehát olyan t a g o l t mondat, melyben l., a k é t f o g a l o m k ö z ü l a z e g y i k a m á s i k h o z t a r t o z i k, a n n a k v a l a m i l y e n

já r u l é k a , 2., e z t a h o z z á t a r t o z á s t m e g
á l l a p í t o m / p r é d i k á l o m / .

E felfogás későbbi, sőt legújabb kori ismételte felbukkanó radikális és kevésbé radikális módosítása először is egy elvi kérdést vet föl. Van-e jogunk revideálni Arisztotelész tanításait?

A válasz nyilvánvalóan: van! Az ok kettős: egyrészt Arisztotelész és a logikusok számára általában a nyelv csupán eszköz volt és eszköz ma is a gondolkodás, a dolgok általános viszonyai, a megismerés, a bizonyítás rendje stb. törvényeinek felderítésében; másrészt a nyelv és nyelvtudomány több, mint kétezeréves fejlődése, változása nemcsak lehetőséggé, hanem kötelességgé is teszi a valóságot, a nyelvi valóság minél mélyrehatóbb feltárását. Természetesen nyelvi vonatkozásokban is figyelemmel kell lennünk a logika tanításaira, ezeket pedig ki kell egészítenünk lélektani szempontú vizsgálatokkal, hiszen "... a nyelvtani kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények..." /Klemm: A mondatelmélete, 68./.

Hogy ma a mondat és fő részeinek kérdései legalább is problematikusak, azt ékesen demonstrálja - nyilván szándék nélkül - Aurelien Sauvageot "A predikatív viszony kérdéséhez" című cikkében /MNY.LIX.411-416./. A "kényes" kérdést így exponálja: "Egyesek a probléma lélektani és logikai oldalát érintik, melyet annál inkább mellőzhetünk, mivel erről a nyelvészek általában a pszichológusok és a logikusok szemében legalábbis rég elavultnak számító adatok alapján szoktak nyilatkozni. Magukról a nyelvi tényekről azonban talán nem lesz felesleges közölnünk néhány észrevételünket." A továbbiakban elfogadja Gombocz nézetét, hogy "... szintagmán legalább két szó s z e r v e s kapcsolatát értjük, mégpedig oly kapcsolatot, melynek jelentése n e m c s u p á n a benne levő szók jelentésének puszta summázása." /Én ritkítottam, BF./

E megfogalmazásból néhány - éppen a legfontosabb! - mozzanat homályos. Mit jelent az, hogy "szerves"? Ha a /predikatív/ szintagma jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének puszta summázása, akkor hát micsoda? Sajnos, éppen így - és ezért - nem világos, mit ért a szerző alanyi, mit állítmányi funkción; éppen ezért pl. "a ház magas" vagy hasonló predikatív szintagmák l é n y e - g é n e k elemzése helyett e szószerkezetek különböző nyelvekbeli k ü l s ő formáival foglalkozik, mintegy előre magától értetődően eldöntöttnek véelve, hogy melyik tag az alany, melyik az állítmány, és azt is, hogy m i é r t . /Vö. "Subjekt und Prädikat sind Termini, deren Bedeutung leichter nachgeföhlt, als definiert werden kann." Wunderlich: Der deutsche Satzbau, 108./

Bizony, ha "egyesek" nem érintették volna a múltban, és nem érintenék ma is a probléma logikai és lélektani oldalát, most is csak é r e z n é n k a különbséget pl. "a ház magas" és "a magas ház" szerkezetek között. Hogy ez - szerencsére - nincs így, azt éppen ezeknek a kutatóknak köszönhetjük, akik közül néhányval, korántsem a teljességre törekedve, a következőkben szeretnék foglalkozni néhány olyan elméleti - vitás - kérdés fölvetése kapcsán, melyek a mondat és predikatív viszonya szempontjából fontosaknak látszanak.

A mondat "parole" jellegéről.

A nyelvnek mint összefüggő jelrendszernek a vizsgálata, a nyelvi jelek kétarcúságának /langue és parole/ és a funkcionális nyelvszemléletnek kérdései - szükségszerűen - úgyszólván egyszerre kerülnek a nyelvtudósok érdeklődésének középpontjába.

Amikor Gombocz Zoltán 1934-ben funkcionális nyelvszemléletének alapját kifejtette, F. Saussure tételéből indult ki.

Eszerint a nyelvet és beszédet külön kell választanunk egymástól, mert "a nyelv szociális termék, beszédképzetek, jelek rendszere... Ezzel szemben a beszéd egyéni tevékenység: a nyelv konvencionális jeleinek felhasználása a gondolatok közlésére." /Funkcionális nyelvszemlélet MNy. 30:1./ Gombocz maga ennek alapján úgy alakította ki funkcionális nyelvszemléletét, hogy megvizsgálta: mi a szerepük ezeknek a konvencionális jeleknek a gondolatok közlésében. Tehát amikor megállapította, hogy a hangnak jelentés elkülönítő, a szónak képzetkeltő, a szószerkezetnek viszonykeltő funkciója van, tulajdonképpen szaktotta a nyelv és beszéd éles elkülönítésével, és Saussure tételét dialektikus egységben fogta fel. De nem is lehet másként: hiszen a nyelv mint lélektani valóság a nyelvtudomány számára csak akkor lehet vizsgálódásának tárgya, ha a beszéden keresztül közelíti meg. A kollektív nyelvtudatban élő jelrendszer igazi mivoltához csak akkor jutunk közelebb, ha konkrét megjelenési formájában vesszük szemügyre. Minthogy pedig a nyelv mint absztrakció csak konkrét formában érzékelhető, konkrét formában pedig mindig valamiféle funkciót teljesít, nem lehet elvitatni a funkcionális nyelvszemlélet jogosságát.

Bár Gombocz a maga szóhasználatában meglehetősen egyértelművé tette a "funkció" és "funkcionális" kifejezések értelmét, nem lesz haszontalan kissé elhatárolnunk magunkat a műszók más tudósok által módosított jelentésárnyalataitól, ugyanakkor pedig világossá, félreérthetetlenné tennünk a magunk felfogását.

G. Révész 1946-ban megjelent művében /Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bern./ a következőket írja: "Man kann hinsichtlich der Sprache zwischen p r i m ä r e n und s e k u n d ä r e n Zielen unterscheiden." Később: "Damit erklärt sich, dass die Sprache immer wieder ausschliesslich durch die sog. M i t t e i l u n g s - f u n k t i o n als das allgemeine und am meisten charakteristische Merkmal bestimmt zu werden pflegt." Később: "Die sekundären

Ziele der Sprache beziehen sich auf verschiedene Gebiete der geistigen Tätigkeit, insonderheit auf das Denken, Wahrnehmen, Selbstbesinnen und auf den Ausdruck. /123./

A nyelv funkcióinak ily módon történt megállapítása első pillantásra nagyon hasonlít - tartalmában - ahhoz, ahogyan Bühler "Sprachtheorie" című nagyhatású művében saját funkcióelméletét /Funktionstheorie/ értelmezte. Maga Révész azonban Bühler felfogását így különíti el a magáétól: "Dringt man indessen in die Böhlersche Lehre etwas tiefer ein, so zeigt sich, dass Bühler mit seinen Begriffen: Kundgabe, Auslösung, Darstellung, oder nach einer späteren Version: Ausdruck, Appell, Darstellung, nicht die Sprachfunktionen, sondern nur das allgemeine Begriffschema des "konkreten Sprachereignisses" charakterisieren wollte." /i.m.132./

E fejtegetésekből nyilvánvaló, hogy Révész a nyelvnek /Saussure-nél: langue/, Bühler pedig a beszédnek /parole/ tulajdonít funkciókat. Persze, a merev és kategorikus szétválasztás Révésznek sem sikerül; ez kiderül egy - önkéntelen-megjegyzéséből: "Tausche ich mich nicht, so ist es mir gelungen, jene Hauptfunktionen der sprachlichen Verständigung festzustellen, die von dem Sprechenden ausgehen und sich an den Angesprochenen richten...". Nos, beszélő és hallgató csak egy konkrét beszédaktusban képzelhető el!

Nézzünk meg egy másik véleményt! Papp István egy szellemes tanulmányában /Mi a szó funkciója? MNy.38.178:191/megpróbálja módosítani Gombocznek - már fentebb említett - meghatározását, mely szerint a szó funkciója a tárgyképzetkeltség. Papp szerint, ha pl. kimondjuk ezt a szót: óra, akkor nem csupán a tárgy képzete merül fel a tudatunkban, hanem valamiféle bizonytalansági érzés is:

mi van azzal az órával? A h a l l g a t ó tudata kiegészítést kíván. Papp István konklúziója: a szó funkciója "...nem egyéb, mint egy meghatározott tárgyképnek és egy ahhoz járuló határozatlan viszonynak életrekeltése a hallgató tudatában."

E vizsgálati módszer keretein belül maradva el kellene ismerünk, hogy az tökéletesen megállja a helyét. De mégis van egy döntő hibája! Papp olyan helyzetben tanulmányozza a szó funkcióját, amilyenben az s o h a s e m f o r d u l e l ő ! Valamilyen gondolat közlésének célja nélkül ugyanis soha senkinek nem jut eszébe azt mondani pl., hogy "óra". Ha valaki kimondja, akkor már, abban a bizonyos beszédhelyzetben, mondatértékű. Pl. E z i t t ó r a : e helyett valóban mondható az, hogy ó r a . De már ez a szó a hallgató tudatában a tárgyképhez nem valamilyen határozatlan viszonyt kapcsol, hanem h a t á r o z o t t a n szállítását az alannal egybefűző viszonynak az érzését: a predikatív viszonyítás képzetét. Ha a szót kiszakítom a beszédhelyzetből, akkor vizsgálhatom hangalakját, jelentését stb., de f u n k c i ó j á t nem!

Bármely nyelvi tény funkciója nem jelenthet mást, mint annak a nyelvi ténynek az életben, a v a l ó s á g b a n betöltött szerepét. A nyelv konkrét valósága a b e s z é d . A kérdés, ami itt azonnal fölmerül, a következő: azonosnak tekinthető-e az így értelmezett beszéd azzal, amit Saussure "parole"-nak nevezett? Ennek a kérdésnek a megoldásához közelebb már valóban csak a mondat vizsgálatával kerülhetünk.

A mondat nyelvtani, logikai és lélektani szempontból történt különböző magyarázatait természetesen nincs szándékunkban itt tözetesebben tanulmányozni. Igen sokan megtették ezt már, pl. legutóbb ugyyszintén Papp István éppen a mondat funkciójával foglalkozó cikkében. /A mondat funkciója MNy. 48:89-102./

A mondat különféle szempontú meghatározásainak bírálata után - Bühler nyomán - a következő eredményre jut: "A mondat az a legkisebb nyelvi képlet - úgy is mondhatjuk: a nyelvbeli egyén, - amely mind a három életmezőt feltárja előttünk, amely mind a három nyelvi szerepet betölti: van ábrázoló, kifejező és felhívó szerepe."

Figyelemre méltó mozzanat: e meghatározás a m o n d a t - n a k tulajdonítja ugyanazokat a funkciókat, amelyeket Bühler a n y e l v h e z - Révész véleménye szerint pedig a konkrét nyelvi aktushoz /S p r e c h a k t/ kapcsol. Bárczi Géza szerint: "A mondat nem elvonás, mint a szó vagy a hang, hanem valóságos reális egysége a b e s z é d n e k : a gondolatok közlése mindig mondatokban történik. Egy-egy mondat egy teljes tudattartalom nyelvi jelölője." /Bevezetés a nyelvtudományba 40. Az én kiemelésem, BF./ "A mondatnak lényeges jegye, hogy m o n d - j u k ." - írja Papp István . /A mondat fogalmának tanítása MNy.76:99-107./

Leszögezhetjük tehát, hogy a modern kutatók többsége, akkor, ha a mondattal foglalkozik, a mondatot - funkciója és lényeges jegyei alapján - óvatosan, vagy, mint az egyetlen F. Saussure, félreérthetetlenül a b e s z é d b e kényszerít utalni. K é n y - t e l e n - hiszen: "A nyelvtudomány egységes és konkrét tárgya nem a beszéd, hanem a nyelv mint lélektani valóság." /Gombocz: Mi a mondattan? MNy.25:1-7./ Ha ez így igaz, akkor a mondat, az előbbiek alapján, nem a nyelvtudomány tárgya. Hogy pedig mégsem kell lemondanunk e legfontosabb nyelvi jel lényegének vizsgálatáról, annak oka az, hogy "beszéd"-en nem csupán "kifejező mozgás"-t kell értenünk /v. ö. Lux Gyula: A nyelv/, hanem sokkal többet. Ez a t ö b b l e t a langue-parole kettősség dialektikus egységének kifejtésénél kerül napvilágra.

Köztudomású, hogy a *l a n g u e* és a *p a r o l e* megkülönböztetése Saussure nevéhez fűződik. Tamás Lajos "Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány" című tanulmányában alapos vizsgálatnak veti alá e fogalmakat, és megállapítja, hogy azok értelmezése és használata egyáltalában nem egyértelmű. Tamás kimutatja, hogy Saussure híres hasonlata a szimfóniáról /*langue*/ és arról a módról, ahogyan a szimfóniát egy zenekar eljátssza /*parole*/, amelyet egyébként Bárczi Géza is említ "Bevezetés a nyelvtudományba" című könyvében, nem állja meg a helyét. "Saussure szerint ugyanis a *langue* olyan, mint egy szimfónia, amelynek lényegéhez nem tartozik hozzá az a mód, ahogyan egy zenekar eljátssza." /Tamás i. m. 23./ A szimfóniával nem a nyelvi jelek *ö s s z e s s é g e* vethető egybe, hanem csupán egy *n y e l v i m ű*, pl. egy költemény, amelynek lényegéhez valóban nem tartozik hozzá az a mód, ahogyan azt valaki elszavalja, előadja.

Tamás Lajos utal Jespersennek "Mankind, nation and individual from a linguistic point of view" című művére, amelyben a szerző a saussure-i tanításnak egy másik gyöngye pontjára tapint rá. "Azzal a saussure-i megállapítással szemben, hogy "a *langue* szóképek összessége, melyek az összes egyéneknél el vannak raktározva," Jespersen felteszi a kérdést: "De hogy áll a dolog azokkal a szóképekkel, melyek egyetlen beszélő tudatában vannak elraktározva?" /I. m. 20./ Jespersen a *langue-parole* kettősséget a potenciális és aktuális nyelv kettősségével helyettesíti, és megállapítja, hogy "Both... the actual and potential, are socially conditioned." /22./ Azaz a nyelv és a beszéd egyaránt társadalmilag meghatározott.

E meghatározások - véleményünk szerint is - sok igazságot tartalmaznak, önmagukban azonban használhatatlanok, mert túlságosan általánosságban mozognak. Valamire azonban fölfigyelhetünk: minden - általános jellegű megállapítás feltűnően és célzatosan igyekszik *ö s s z e h a n g o l n i* a *langue* és *parole* jellegzetes és sajátos tulajdonságait. Mi lehet ennek a különös jelenségnek az oka?

Egészen futólagos körültekintés és rövid megfontolás után rá kell jönnünk az igazságra: hogy a mondat, ez a "legfontosabb nyelvi jel" ki ne csusszék a nyelvtudomány vizsgálódási köréből, a kutatók egy része önkéntelen viszolygással visszariad attól, más része tudatosan nem hajlandó arra, hogy azt - mint Saussure tette - a p a - r o l e - b a u t a l j a . Pedig a legtöbben érzik, hogy a mondat nem olyan, mint más nyelvi jel, hogy a mondattal "valami nincs rendben". Ha egy kis tallózást végzünk a mondattal kapcsolatos reflexiók körében, szinte tragikomikusnak látszik az a sokszor szenvedélyes erőfeszítés, amellyel sok tiszteletreméltó tudós az igazságot akarja megragadni, és az eredmény nem lesz más, mint néhány semmitmondó, de mindig homályos megjegyzés.

Ilyen pl. Gomboczna már említett véleménye, mely szerint a /predikatív/ szintagma tagjai között "szerves" kapcsolat van, majd, hogy a homály még sötétebb legyen: a szintagma jelentése "nem csupán" a szintagnát alkotó tagok jelentésének "puszta summázása". Másutt /Mi a mondatban? MNy.25-1-7/ így ír: "A mondat a szintagmatikus kapcsolatoknak c s a k e g y f a j a ."/Kiemelés tőlem, BF./ Kérdés: milyen faja? Felelet: "Az olyan syntagma, melynek tagjai predikatív viszonyban vannak egymással, mondat." Kérdés: ha a predikatív szintagma - mondat, a mondat pedig - predikatív szintagma, hogyan lehetséges elvonni pl. az "A nap kisütött" m o n d a t b ó l az "a nap kisütött" p r e d i k a t í v s z i n t a g m á t ? Nyilván úgy, hogy a kettő mégsem e g é s z e n ugyanaz.

J. Ries "Was ist Syntax?" című könyvében a mondatot a szókapcsolatok

s a j á t o s határesetének fogja fel. /Kiemelés tőlem, BF. MNY.LV. 16./ Kérdés: mi az, hogy "sajátos"? Felelet: nincs.

Antal László "A morfémaról" írt cikkének bevezetőjében /MNY.LV.16./ a mondatról, a mondattan és a szintaxis viszonyáról elmélkedik. Saussure a mondatot a parole-ba sorolta"...megfelelkezve arról, hogy a mondat, - noha konkrét vonatkoztatottságában valóban a beszéd része - szerkezeti típusát, absztrakt vázát illetően feltétlenül szociális, éppen ezért a nyelvtudomány nem mondhat le annak vizsgálatáról." Később: "Ha elfogadjuk Ries és Saussure javaslatát a szókapcsolat, illetőleg szintagma önálló kategóriaként való számontartására és vizsgálatára, de nem fogadjuk el a mondat önállóságának tagadására vonatkozó javaslatukat, akkor három helyett már négy elemmel kell számolnunk, s ezek: hang, szó, szintagma és mondat."/16-17./

Kérdés: ha csupán a mondat absztrakt váza a nyelvtudomány tárgya, a z a b s z t r a k t v á z p e d i g a s z i n t a g m a, mi a különbség a szintaxis és a mondattan tárgya között? Felelet: semmi! Érdekes önellentmondás: Antal nem hajlandó tagadni a mondat önállóságát, Ries-zel szembe fordulva tehát követel a szintaxis mellé külön mondattant is, megfelelek /??/ előző megállapításáról, amely szerint szintagma és mondat között az a különbség, hogy a mondat "konkrét vonatkoztatottságában" a b e s z é d /parole/ része, amely "magától értetődően" /?/ nem tartozik a nyelvtudomány vizsgálódási körébe. A lelkiismeretfurdalás tipikus esete - valami baj van ezzel a mondattal...

Papp Istvánnak egy tanulmánya /A mondat fogalmának tanítása Nyr.76-99:107./ kitűnő példája annak, milyen zsákutcába kerül egy nyelvész

akkor, ha egy rendkívül bonyolult és gazdag jelenséget mesterségesen le akar egyszerűsíteni. Néhány példa: "A mondat a beszédhelyzetben élő nyelvi jel." "A mondat egy nyelvi jelet a beszélőre, a hallgatóra és a beszéd tárgyára vonatkoztat." Kérdés: nyelvi jel-e hát a mondat, vagy pedig olyasvalami, ami "vonatkoztat valamire" egy nyelvi jelet!? Felelet: valószínűleg nyelvi jel, mert a szerző később ezt írja: "A mondat olyan nyelvi jel, amely megteremti a valósággal a kapcsolatot." Már majdnem megnyugszik az olvasó, amikor váratlanul erre a kérdésre bukkan: "Mi hát a különbség nyelvi jel és mondat között?" Kommentárt ehhez a zűrzavarhoz nem is kellene fűzni, annyit azonban megjegyezzünk, hogy mindennek a mélyén a langue-parole probléma nyugtalanító jelenléte érezhető, sőt végül a parole primitív vulgarizálásának is szemtanúi lehetünk. Ezt mondja Papp István: "A mondatnak lényeges jegye, hogy m o n d j u k ." Kérdés: csak hangoztatni lehet mondatot, hallani, írni vagy olvasni nem!? Vagy talán ez a "valami" - hallat, írat, olvasat? Horribile dictu!

Bizvást befejezhetjük ezzel a válogatást, de megjegyezzük, hogy a példákat ugyyszólván tetszés szerint szaporíthatnánk. Véleményünk szerint azonban valamely t u d o m á n y részletkérdésének megoldásánál nem hagyatkozhatunk - tudva vagy tudatlanul - Szent Ágostonnak sokat idézett szellemes aforizmájára: "Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quaerat, scio, si quaerenti explicari velim, nescio."/Con.XI.4./

*

Visszatérve most Tamás Lajosnak kilindulásunkkor idézett mélyenjáró tanulmányára, megállapíthatjuk, hogy - tudomásunk szerint - ő az

egyetlen szerző, aki Saussure óta az egyetlen komoly kísérletet tette abból a célból, hogy a mondatot a parole-ban elhelyezze. Fejtegetéseit érdemes nyomon követni.

"Mondani akarok valamit, pl. ezt: "A langue-parole kérdésen évek óta sok nyelvész töpreng." Ennek közlésére anyanyelvem langue-jából szükségem van egy mondatsemára, bizonyos szórenddel, hanglejtéssel, szavakra, /köztük két francia szóra is/, viszonyító eszközökre, összesen ennyire és ennyire, amiről külön statisztikában számolhatok be. Ez az "anyagleltár" jelenti azt, amit a langue-nak köszönhetek. A leltárból csak egy hiányzik: az összefüggő gondolat, amelyet így fejeztem ki: "A langue-parole kérdésen évek óta sok nyelvész töpreng." Ezt a gondolatot nem a langue-ból vettem, ahol nincs, nem a társadalomtól kaptam készen, hanem gondolkodással magam hívтам életre és öltöztettem közérthető nyelvi burokbá. Amellett tehát, hogy itt bizonyos nyelvi eszközök felhasználható állapotból ténylegesen felhasználtakká váltak /az én kiemelésem, BE./, a parole-tényben még egy gondolat is testet öltött, mely természetesen elsősorban a benne felhasznált nyelvi eszközök és azok szerepénél fogva érdekli a nyelvészt, nem pedig konkrét tartalmánál fogva." Később: "...szerintünk a parole-ba a mondatban felhasznált konkrét ~~XXX~~ nyelvi anyag és a mondatban testet öltő gondolat, közlés szervei egysége tartozik." /I.m.25-26./

Mielőtt bővebben foglalkoznánk ezzel az önmagában kitűnő meghatározással, nézzük meg Tamás Lajos fejtegetéseinek konkluzióit.

"Összefoglalva az elmondottakat: a langue és a parole lényegében egyazon dolognak, a nyelvnek, az emberek közötti érintkezés és a gondolkodás eszközének két külön-böző szemlélete. Egyfelől megkülönböztethető ... a langue ... az egész nyelvközösségre kötelező nyelvi eszközök rendszere, amelyben még nincs konkrét gondolat, ... másfelől pedig a parole /beszéd vagy szöveg/, amelyben ezek a nyelvi eszközök a langue törvényszerűségeinek megfelelően szerveződnek a beszélő vagy író egyének értelmi, érzelmi, akaratilag és az élő valóságból kibontakozó, konkrét beszédhelyzetekhez kötött megnyilatkozásainak közérthetővé tételére." Később: "A mondottak után szinte természetes, hogy az ilyen értelemben vett parole-ban csak mondatok lehetségesek, nincsenek "képzetkeltő" szavak, nincsenek "viszonykeltő" szintagmák /kivéve persze a predikatív szintagmát, a mondatot/, hiszen ezek nem közlések, hanem csak közlések felhasználható elemei; a közlés a mondatnál kezdődik és a mondattal folytatódik. Az elszigetelten vizsgált "képzetkeltés" és "viszonykeltés" lélektani tény lehet ugyan, de nem mondat és nem közlés, s ennél fogva nem parole-tény. Konkrét beszédhelyzetben vagy összefüggő szövegben csak "gondolatkeltő", "közléskeltő" szintagmák vannak, mert csak ezeknek van társadalmi funkciójuk, csak ezek alkalmasak arra, hogy az emberek érintkezését, a gondolatok kieserélését előmozdítsák." /I.m.28./

A magunk részéről maradéktalanul elfogadjuk ezeket a gondolatokat, annál is inkább, mert ellentétben az előzőekben vázlatosan ismertetett kísérletekkel, amelyek kizárólag arra irányultak, hogy a

mondatot a parole-ból kiragadják és "megmentsék" a nyelvtudomány számára, és amelyek, nyilván éppen ezért, eleve kudarcra voltak ítélve, Tamás a mondatot - Saussure nyomán - a parole-ba helyezi éppen azért, hogy igazi lényegéhez így jutva közelebb így tegyék alkalmassá arra, hogy a nyelvi vizsgálatok tárgyává válják. Nagyon érdekes azonban, bár bizonyos fokig érthető is, hogy akkor, amikor - Saussure néhány tételével vitázva - pontosan és félreérthetetlenül kell megfogalmaznia azt, hogy m e n n y i b e n tartozik a mondat vizsgálata a nyelvtudományra, így ír: "Szerintünk a langue-ba, a grammatikába, vagy még pontosabban: a mondattanba csak a konkrét nyelvi gyakorlatban érvényesülő és e l v o n á s s a l m e g r a g a d h a t ó mondatséma tartozik, a maga összes közösségileg meghatározott tartozékaival; a "La terre tourne" példa esetén pl. a S/u^ejt/+V/erbe/séma, de ennek a sémának minden az eleven nyelvi forgalomban kitöltött megvalósulása a p a r o l e - b a t a r t o z i k, így a valaki által valamikor és valahol kiejtett "La terre tourne" mondat is." /I.m. 27. Kiemelés tőlem, BF./

A mondattan tárgya tehát Tamás szerint a mondat, amely a parole-ba tartozik - de szerinte sem a mondat egésze: a predikatív szintagma és a gondolatközlés, vagy az ő megfogalmazásában az S+V séma és a gondolat, szervek egysége, mert a gondolatközlést mint tisztán egyéni, szubjektív mozzamatot a kutató nyelvész szempontjából megközelíthetetlennek, megfoghatatlannak tekinti. Véleményünk szerint azonban valamilyen formában mégis tekintettel kellene lenni a mondat gondolatköz-

ő jellegére, hiszen ez nemcsak stiláris, de nyelvtani szempontból is lényeges mozzanat. A gondolatközlésnek ugyanis van tartalma: a gondolat, és van formája: maga a közlés. A nyelv logikai szerepe: a gondolat létrehozása, megformálása; a nyelv kommunikatív szerepe: a létrehozott gondolat közlése ./Papp István, I.OK.IV.76-77./

A hang, szó és szó szerkezet l a n g u e -jelenségek, olyan nyelvi jelek, amelyek alkalmasak arra, hogy mint a nyelv "épületelemei" részt vegyenek egy gondolatközlő mondat megalkotásában. Ezeknek a nyelvi jeleknek alaki és jelentésbeli vizsgálata nyilvánvalóan hozzásegít l é n y e g ű k megismeréséhez. A mondat mivoltának csak ugyanilyen módszerű tanulmányozása - tipikus p a r o l e jellege miatt - megnyugtató eredményre nem vezethet.

Nézzük meg a következő példát: A nap kisütött. Ebből a három szóból elvonhatjuk a hangokat, és megállapíthatjuk minőségüket különböző szempontokból; elvonhatjuk a szavakat, és megtudhatjuk, milyen fogalmak nyelvi jelei; végül elvonhatjuk az "a nap kisütött" szó szerkezetet, amely logikai szempontból egy tárgyfogalom és egy selektív fogalom tartalmi viszonyát jelzi. Hogy azonban e szó szerkezet mint m o n d a t mit jelent, annak fölfedése céljából, hogy megtudhassuk: milyen e g y é n i tudattartalmat fejez ki, egyrészt bele kell ágyoznunk bizonyos beszédhelyzetbe vagy szövegösszefüggésbe, másrészt a logikai szerepet és közlő funkciót ö s s z e k e l l gondolnunk, egyidejűleg kell elemeznünk.

A mondat mivolta

Az előbbiekben szándékosan disztigváltunk logikai s z e r e p és közlő f u n k c i ó között. E két majdnem azonos jelentésű szót e g y szempontból gyökeresen ellentétes értelemben használjuk. A logikai szerep - véleményünk szerint - a t u d a t síkján, a közlő funkció pedig a b e s z é d b e n figyelhető meg. A logikai szerep absztrakt, a közlő funkció konkrét. Tulajdonképpen tehát logikai szerepe nem is a mondatnak van, hanem: a nyelv logikai szerepe a mondat által érvényesül, a mondatban fogható meg - míg a közlő funkció c s a k a mondat sajátja. E kettő között azonban fontos kapcsolat van - ezt a kapcsolatot próbáljuk meg a következőkben tisztázni, miközben az előbbivel csak annyiban foglalkozunk, amennyi az utóbbi megértéséhez föltétlenül szükséges.

A logikai szerep tisztázása végett nézzük meg röviden a mondat j e l e n t é s é t . A gondolat - logikai szempontból - nem más, mint f o g a l m a k viszonya. A már említett példánál maradva: "A nap kisütött" mondatban a gondolatot egy tárgyfogalom /A nap/ és egy cselekvésfogalom /kisütött/ alanyi-állítmányi /predikatív/ viszonya alkotja. Ezt a gondolatot a mondat általános jelentésének nevezzük, és a nyelv logikai szerepe a mondatban ennek az általános jelentésnek megalkotásában teljesül be.

Mint hogy a nyelvtudós számára valóban hozzáférhetetlen az, hogy akkor, amikor az előbbi mondat valóban parole-tény - tehát valaki valóban mondja -, a "nap" tárgyfogalom és a "kisütött" cselekvésfogalom az illető beszélő tudatában m i l y e n egyéni, szubjektív sajátosságokat hordoz - tehát mi a mondat i n d i v i d u á l i s

jelentése -, a szakirodalom idevágó fejezetei, a mondat f o g a l -
m á v a l foglalkozva, túlnyomóan csupán alaki és általános jelen-
tésbeli szempontokat tárgyalnak. Így persze túlságosan közel tárgyuk
lényegéhez nem juthattak, hiszen mondatok helyett inkább mondati-
pusokat vizsgáltak, a mondatalkotó ill. mondatfelfogó tudat fogalmi
viszonyainak tanulmányozását meg sem kísérelték, a kutatók inkább
s a j á t tudatuknak a vizsgálódás közben megjelent reflexióit veti-
tették ennek helyébe.

Ha azonban nem a kész, a beszédből kiragadott mondatot tekintjük
csupán, hanem elsősorban azt a f o l y a m a t o t, amely e g y
mondat előzményeként e g y tudatban lejátszódik, találhatunk olyan
mozzanatokat, amelyek a megoldáshoz közelebb visznek. Ezt az utat
járták és követik ma is a mondat l é l e k t a n i /ha úgy tet-
szik: tudattani/ magyarázatának hívei, akiknek művei - hiányossága-
ikkal együtt - komoly tanulságokkal szolgálhatnak számunkra.

A mondat alaki, jelentésbeli és lélektani viszonyait vizsgáló
nyelvtudósok általában megegyeznek abban, hogy a mondat mint nyelvi
jel az objektív valóság tükröződése. De éppen a valóság tükrözteté-
sének m ó d j á r a nézve nincs egységes vélemény a nyelvészek kö-
rében. Főlöleges lenne itt ismertetni azt a küzdelmet, amely az i-
dők folyamán elő^buk^bként különböző mondatmeghatározások körül folyt,
és folyik változatlan hevességgel ma is. Ami a lélektaniakat ille-
ti: ha nem is a legutóbbi, de a leghíresebb és ma is a legnagyobb
hatású W. Wundt meghatározása, mely szerint: "Der Satz ist der

sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zueinander gesetzten Bestandteile."/Die Sprache II.248./ J.Ries "Was ist ein Satz?" c. munkájában ízekre szedte szét ezt a meghatározást, bebizonyítva, hogy a "logikai viszony" kifejezés nem pontos, hiszen pl. ha egy összképzetet /piros rózsá/ egymással logikai viszonyban álló alkotórészekre tagolok, nem bizonyos, hogy mondatot kapok /A rózsá piros/, hanem lehet abból jelzős szerkezet is /piros rózsá/!

A meghatározással kapcsolatban Pais Dezső is kifejezte fenntartásait, és többek között kétségbe vonta, hogy a mondatalkotásnál egy egységes összképzetnek kell jelen lennie./Két fejezet a mondatalkotásból, 1952./ Papp István azonban pl. már említett cikkében elfogadja Wundtől az a n a l í z i s - s z i n t é z i s szempontjának egyidejű alkalmazását. Szerinte a mondat a beszélő és hallgató részéről egyaránt, analitikus és szintetikus folyamat egyaránt. Tehát pl. a "Repül a madár" mondat így keletkezik: a "repülő madár" képegesz elvonul egyes mozzanataival a tudat gyűjtőpontjában. A mondatalkotás első fázisában szándékosan két képzetre, egy tárgyképzetre és egy cselekvésképzetre tagoljuk /analízis/. A második fázisban következik a szintézis: a szándékosan kiemelt képelemek tudatos egybefogása. A tárgy- és cselekvésképzetet a cselekvő és cselekvése logikai egészébe fogjuk össze. /A mondat funkciója, 96-97./

Ha elfogadjuk Papp István intencióját, tehát egyetértünk azzal,

hogy ilyenformán nem a "repülő madár" logikai /jelzős/ hanem a "Repül a madár" logikai /alany-állítmányi/ viszonya keletkezik, akkor is nyitva marad néhány kérdés. Pl. mi a helyzet akkor, ha nem konkrét, hanem elvont "képzetekkel" van dolgunk egy mondat keletkezésénél?

Igazat kell adnunk Kelemen Józsefnek: "Jelrendszer és kifejező tevékenység ... abban is különbözik egymástól, hogy a jelrendszer tudatbeli összefüggései jellegzetesen szimultán összefüggések, a kifejező tevékenység összefüggései jellegzetesen szukcesszív összefüggések." /Hozzászólás Tamás L. referátumához, Ált. nyelvészet ..., 78./ Hogyan lehetne tehát Wundt - és Papp István - módszerével leírni - mondjuk - ennek az egyébként sok igazságot tartalmazó mondatnak a keletkezését: "Az esetek túlnyomó többségében a szavakat a nélkül használjuk, hogy a tartalmat teljesen elképzeljük és kifejezzük." /H. Lefebvre: Formális logika - dialektikus logika, 91./ Bizonyos, hogy beható kutatással esetleg tisztázni tudná a beszélő, hogy a fenti mondatban előforduló szavak milyen tartalmu és milyen fajtájú fogalmakat jelölnek, de nehezen képzelhető el, hogy a mondatalkotás szukcesszív folyamatában akár csak megközelítőleg is világos "képzete" lett volna pl. az "eset" vagy "többség" szó tartalmáról.

Joshua Whatmough egy legújabban megjelent modern általános nyelvészeti szintézisében /Language. 1957. USA./ a maga strukturalista módján ugyan, de számunkra is elfogadhatóan jellemzi a m o n d a -

t o n k i v ü l á l l ó é s a m o n d a t b a n l é v ő s z ó
jelentése közötti különbséget. "... in ordinary discourse a single
word may have its symbolic value when standing alone, and t h i s
i s d i s t i n g u i s h e d a s w o r d - m e a n i n g f r o m s e n t e n c e - m e a -
ning." Később: "... we say that we understand the meaning of the
word if we know h o w t o u s e i t , or how it is used by ot-
hers, in sentences of different environments."/71, én ritkítottam,
BF./ Felfogását egy kedvesen hétköznapi, de pontos példával világít-
ja meg: "The naughty child who says I m hungry just after supper simp-
ly because he does not want to go to bed, is not hungry in the same
sense as a beggar or a tired laborer."/72./

Mind a konkrét, mind az elvont tartalmu szavaknak tehát egy je-
lentőségteljes mozzanata van a mondat szempontjából: hogyan kell
használni őket, milyen egységes tudattartalom kifejezésére képesek.
Nem annyira jelentésképzetek lépnek fel tehát a mondataalkotás fo-
lyamatában, hanem szóképzetek – a szó hangképe vagy írásképe és az
ehhez járuló f o g a l m i é r z é s /Begriffsgefühl/. /Lux Gyula:
A nyelv. III./

Mielőtt megkísérelnénk levonni ezeknek a lélektani megfigyelések-
nek nyelvtani következményeit, nézzük meg, vajon korunk kísérleti
lélektanának legmodernebb és leghivatottabb szakértője, Friedrich
Kainz, nagy munkájában /Psychologie der Sprache, 1954-, Stuttgart/
hogyan vélekedik a kérdésről!

Mindenekelőtt elismeri az önmegfigyelésnek W.Wundt és – hazai

vonatkozásban pl. Lux Gyula /l.i.m./ - által követett módszerét.

"... die Kenntnis der individuellen Spracherfahrung ... ist ... notwendige Voraussetzung." /I.57./ E módszernek az előbbiekben vázolt eredményeit szintén igazolja /Vértess O. András fordításában, NyK.LX. 449-450./: "A tapasztalat szerint a beszéd folyamán a szavak nem szemléletes képzeteket idéznek föl; különben tudatuk a mozi vetítővásznához hasonlítana, ahol a képek, folytonosan változtatják egymást." "A beszéd értelmét közvetlenül fogjuk fel, anélkül, hogy "fantáziaképeket" kellene belekevernünk".

A mondatról a következőket állapítja meg: "Der Satz ist ein Begriff der lebendigen Sprechleistung /parole/, nicht ein solcher der Sprache /langue/." Később: "Hier hilft nur ein Zurückgreifen auf das Psychisch-Funktionale und Intentionale, das den Satz als R e - d e e i n h e i t vom blossen Wort unterscheidet." /I.112./

A mondat és tudatbeli előzményeinek viszonyát egy példán mutatja be: "Auf dem Gipfel des Berges steht ein Kreuz." "Die Tatsache, dass sich auf diesem Teil des Berges ein Kreuz befindet, ist für den hinaufsteigenden Bergwanderer ein völlig einheitlicher Sachverhalt "Kreuzenberg". Die Sprache zerfällt diesen einheitlichen Tatbestand, benennt die Teile mit den dafür üblichen Namen und baut das Ganze durch Zusammenfügung noch einmal auf ... Die einzelnen Aufbauteile /Vollwörter, ... Formwörter ..., Modulation der Tonhöhe, stärkere oder schwächere Betonung bestimmter Wörter, Pausen usw./ wirken zu dem Ganzen der Gegliederten

Aussageeinheit "Satz" zusammen."/113./

Kainz - kísérletek útján szerzett - tapasztalatai lényegüket tekintve nem különböznek Wundt /Die Sprache i.h./, Br. Eggert /Der psychologische Zusammenhang in der Didaktik, 1904.21./, Jodl /Lehrbuch der Psychologie, 1903. II.275./ és Lux Gyula eredményeitől /v.ö. "A beszédnél ... egyszerre kétféle tudatfolyamat játszódik le: a tudatba szökő gondolat-komplexum mint szimultán folyamat és a tudat világosságába egymás után jutó alkotó elemek /jelek/ mint szukcesszív folyamat. Lélektanilag tehát a mondat egyszerre szimultán és szukcesszív egység."I.m.87./

Ami azonban a mondat funkcionális szemléletét illeti: Kainz a leghatározottabban elveti Bühler /és Papp István!/ nézetét, mely szerint: "Die Sprachzeichen sind Symptome, wenn sie im Dienst der Kundgabe stehen, Signale, sobald sie die Aufgaben des auslösenden Appells erfüllen, Symbole, wo sie der Darstellung dienen.", mivel szerinte ez csupán fontoskodó "alliteráció": "Sprachzeichen sind in allen Fällen Symbole."/I. 176. In ritkítottan, BF./

Ha most végezetül megnézzük Kornis Gyula lélektanát /A lelki élet, I.-II.-III. Bp.1918./, úgy találjuk, hogy vizsgálatai a szemlélet és képzet viszonyára vonatkozóan is igazolják lényegében az előbbi fejtegetéseket, számunkra is fontos adalékot nyújtva annak szimultán tudattartalomnak jellemzésére, melyet szukcesszíve fejezünk ki. "Más az élményem, ha Párisra gondolok

és más, ha szemléletes képzetét magamban fölidézem. Az előbbi esetben nincs képem, hanem csak egy lelki belső ráirányulásom, intentionális élményem, melyet esetleg egy belsőleg kiejtett szó is kísér."/II.153./

A mondat megértésének aktusát így magyarázza: "Mint befagyott tenger, olyan sík a határ, alant röptül a nap, mint a fáradt madár"/Petőfi/. - A mikor e sorokat olvasom és megértem, nem olyan élményem van, mint a milyennek a merev associationismus értelmében kellene lennie: t. i. minden egyes szóhoz egy kép társul, úgy hogy egy képsor keletkezik. Önmegfigyelésem egészen másról tanuskodik: a mikor a mondatot olvasom, az első szók-nál egyáltalán nem bukkan föl szemléletes képem /én ritkítottam, BF./; ilyen csak az első mondat vége felé, az ötödik-hatodik szónál merül föl, de akkor sem az illető szóval /pl. "határ"/ associált egyes képzet, hanem egy hóval fődött sík tájé ... A további olvasásnál a kép kiegészül: a nap képe nem sorakozik, mint önálló, kerek képzet, a táj mellé, hanem beléje olvad, a táj képének egyik elemévé válik." ... "az összefüggő gondolkodás legtöbb esetében csak egészen határozatlan ráirányulások, beállítások, homályos tudatállapotok, érzelmek követik egymást ... a szavak és a gondolatok nem fődik egymást."/II. 200-201./

Vajon van-e valami - a nyelvtudomány számára hasznosítható - oka e különös jelenségeknek? Ha a következtetéseket levonjuk, úgy fogjuk találni: v a n !

Következtetések

A lélektan tudósainak általunk idézett munkáiból elsősorban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a beszédben található mondat jelentését nem írhatjuk le azokkal a fogalmakkal, amelyeket tudományos általánosítás útján kapunk. "A fogalmat, mint valamely tárgyra való nem-szenléletes ráirányulás élményét sohasem szabad fölcserélnünk azzal a fogalommal, melynek tartalmáról és terjedelméről a logikában beszélünk. A fogalom p s y c h o l o g i a i értelemben mindig egyéni élmény, valaminek "gondolása", ellenben logikai értelemben mindazoknak a jegyeknek összege, melyek valamely tárgy sajátosságai." /Kornis, i. m. III.120./

Másodszor: a mondatban lévő szavak nem egyes fogalmaknak vagy képzeteknek nyelvi jelei, hanem egyenként és összességükben egy gondolat s z i m b ó l u m a i . /V. ö. Kainz, i. m. I.176./

E két következtetést szem elől nem tévesztve, megpróbálunk felelni a következő két kérdésre: 1., vajon g o n d o l a t csak mondattal kapcsolatban létezik? 2., ha nem, milyen egyéb viszonylatban beszélhetünk még gondolatról, és miben áll a különféle gondolatok természete?

E kérdéseknek - természetesen - nemcsak szigorúan vett tudományos szempontból van jelentőségük. Az ember tudati létének leírása, á b r á z o l á s a irodalmi, művészi feladat is egyben. Egy angol író - James Joyce - immár világhírnév vált regényének /Ulysses, I.-II. Magyar fordítása 1947. Gáspár Endre/ e g y i k

központi problémája: annak a tudattartalomnak, gondolatnak nyelvi ábrázolása, amely nem a közlés vágyából, szándékából keletkezett, és természetesen nyelvi kifejezési formát sem kapott. Pl. a regény egyik hőse, Leopold Bloom, bizonyos gondolattársítás révén akaratlanul is visszaemlékezik egy halálos végű balesetre, apja tragikus halálára: "Az a délutáni kihallgatás. A pirosímkés üveg az asztalon. A hotelszoba vadászképekkel ... A halottkém nagy, szőrös füle. A hotelszolga mint tanú. ... Verdikt: túlnagy adag. Halálos baleset. A levél. Leopold fiamhoz."/I.75./

Önmegfigyelés útján bárki úgy találja - persze, annak be-
számításával, hogy a megfigyelés "zavarja" a tárgyat - hogy a
nyelvi-fogalmi gondolkodás pontosan ilyen formában történik. A már
hivatkozott szaktekintély is ezt mondja: "Der Normalfall ist wohl
der, dass Begriffserlebnisse gemeinsam mit Worterlebnissen vor-
kommen und dass das Bedeutungserlebnis an das Denken des Mutter-
sprachlichen Wortzeichens gebunden ist."/Kainz, I,m.166./

Ennek az - ismét hangsúlyozzuk - közlés szándéka nélkül
létrejött tudattartalomnak i n n a t u r a ábrázolásából a-
zonnal kitűnik töredékessége, /látszólagos/ összefüggéstelensége
és főleg: s z e g é n y e s g r a m m a t i k a i m e g f o r -
m á l t s á g a ! Minket most csupán az utolsó mozzanat érdekel:
m i b e n áll ez a szegényes grammatikai megformáltság?

Nyomban feleletet kapunk erre a kérdésre, ha a közölt
regényrészletet "lefordítjuk" szabályos irodalmi nyelvre, pl.:

"Az a délutáni kihallgatás b o r z a l m a s v o l t . Az asztalon pirosclmkés üveg á l l t . A hotelszoba vadászképekkel v o l t t e l e . A halottkémnek nagy, szórös füle v o l t . A hotelszolga mint tanu s z e r e p e l t . Túl nagy adagot v e t t b e . E z v o l t a verdikt. Halálos balesetnek m i n ő s í t e t t é k . Búcsulevelet t a l á l t a k "Leopold fiamhoz" címezzel."

A közlés céljaira átalakított tudattartalom /gondolat/ nyelvi megfelelője mindenütt - nyilván nem véletlenül - egy szempontból mutat jelentős többletet: állítmány vagy állítmányi szerkezet van benne, t e h á t n y e l v t a n i l a g t e l j e s ! Következtetésünk tehát így fogalmazható meg: a tudatban nincs nyelvtani formáció /predikatív viszony/, csupán szemléletes vagy elvont, állandó, s t a t i k u s képzetek mindaddig, amíg a gondolatot ki nem akarjuk fejezni. Abban a pillanatban azonban, midőn a gondolatot közöljük, mások számára é r t h e t ő v é , felfoghatóvá kell tennünk, tehát a u t o m a t i k u s a n predikative viszonyítjuk, azaz anyanyelvünk szabályai szerint kialakítjuk a szükséges nyelvtani formákat, és így kapjuk a mondat tudatbeli előzményét, amely természetesen meg fog felelni k o n k r é t megjelenési formájának is. Minthogy azonban a gondolat eleve megvolt a mondatot alkotó tudatában, a mondataalkotás szukcesszív folyamatában a jelentés háttérbe szorul, a tudat gyűjtőpontjában ugyyszólván c s a k a grammatikai formák és funkciók megteremtése áll.

Véleményünk szerint ez az oka annak a - már az előbbiekben

több ízben említett és tanulmányozott ténynek is, hogy a mondatra speciális jelentésvizonyok érvényesek: az eredetileg konkrét képzetek elvontakká válnak, néha csupán az egyes szó hangalakja vagy írásképe "szökik be" tudatunkba, esetleg a kettőnek komplexuma, esetleg, ha mondatalkotásunk kevésbé dinamikus: homályos képzete egy vagy több, érzéki élményemlékként élő szójelentésnek. A nyelvtudomány számára ez valóban "megfoghatatlan" egyes esetekre vonatkozóan - maga az általánosan, minden egyes mondatalkotásnál vagy mondatfelfogásnál mutatható *t e n d e n c i a* mint tény nem lehet *é r d e k t e l e n*, mert - mint látni fogjuk - a legfontosabb nyelvi jelnek, a mondatnak *n y e l v t a n i* fogalmához segít hozzá bennünket.

Ö n m e g f i g y e l é s útján rajzoljuk meg most egy mondat keletkezését, előrebocsátva, hogy a most következő megjegyzések nem vonatkoztathatók mechanikusan az ugynevezett mondatpótlókra, kihagyásos mondatokra és az egy-két szavas érzelme- és indulatkifejező mondataszókra, csupán a fejelett nyelvek teljes mondataira.

Egy - tegyük fel - bonyolultabb mondat születésekor teljesen világos az akarat feszülése, amely a közlés vágyából fakad, a közlés vágya pedig a mondat születésének pillanatában a nyelvtudat számára ugyszintén világos jelentésegészhez kapcsolódik. Észrevehetjük, hogy ennek a jelentésegésznek vagy másképpen: "közölni akart valóságnak" a tükröztetése, tehát nyelvi

megjelenítési formája egészében tudatos, szándékos, részleteiben azonban a tudat számára már többé-kevésbé sablonos, megszokott művelet. Nem tudnék ugyanis mondatot alkotni, nem tudnék beszélni, ha a pillanatnyilag a tudat világosságába került jelentésegész valóságos alkotórészeinek megfelelő fogalmi képzetek nem lennének már eleve elraktározva a nyelvtudatban. Hiszen így lehet csak a nyelv az emberi érintkezés eszközévé, ha a közlés akaratától működésbe hozott tudat az éppen szükséges képzetek logikai /és predikatív/ viszonyításával közlés számára alkalmas gondolatot hoz létre, és ugyanakkor, szimultán módon a közölni kívánt valóságegésznek immár tökéletesen megfelelő gondolategész fogalmi alkotórészeit automatikusan hozza kapcsolatba a szükséges szóképzetekkel. Ilyenformán a szót, szavakat vagy szószerveket hangoztatással vagy leírással bizonyos fajta olyan rendbe állíthatjuk, amely szokásos bizonyos fajta tükrözési folyamat eredményeként szerepelni, tehát képes predikatív funkciót teljesíteni.

Megjegyezzük, hogy minden fajta nyelvtani funkciót predikatív funkciónak fogunk fel, mert elfogadjuk Klemm nézetét, mely szerint a tárgyas, határozos és jelzős szintagmák tartalmi viszonyai mellett meg kell különböztetnünk - egyidejűleg - e szintagmák alanyi-állítmányi funkciós voltát is./Klemm: A mondattan mivolta, MNy.52:406-415./ A nem közlés céljából "készült" gondolatban csak tartalmi viszonyok

alálhatók, f u n k c i ó s /predikativ/ viszony már a k ö z -
é s sajátos jellemzője - akár a mondatot, akár k ö z v e t l e n
adatelőzményeit tekintjük.

Nyilvánvaló, hogy a mondat f e l f o g á s a , megértése
csak akkor lehet tökéletes, ha az érzékelt /hallott vagy látott/
mondat a közlésfelfogó tudat számára a mondatalkotás közben csak
é l i g - m e d d i g tudatos tükrözési folyamatot részleteiben is rekonstru-
álni képes. És ahogyan a mondatalkotó tudat működése sem volt a tük-
rözési folyamat részleteiben tudatos, hanem csak a meglévő fogalmi
épzeteknek megfelelő szóképzetek gépies vonatkoztatása a közölni
kívánt valóság összetevőire, mindezt alárendelve annak, hogy a szü-
lött mondat betölthesse predikativ funkcióját, éppen így: a monda-
t újraalkotó tudat egészen addig, amig teljesen világos nem lett
számára az érzékelt szócsoport predikativ jellege, a fogalmakat csak
felszínesen, derengő félhomályban" veszi tudomásul. /Vö. Pais i.m./

A mondatalkotó és a mondatot felfogó ill. újraalkotó tudat
működése mechanikai szempontból teljesen ugyanaz, csak éppen: amig
mondatalkotó tudat a z é r t keres és talál olyan fogalmakat,
melyeknek megfelelő szavak ill. szócsoportok alkalmasak az aktuá-
lis predikativ funkció betöltésére, hogy azokat a l k a m a z z a
predikativ viszonyításra, addig a mondatfelfogó tudat azért veszi
tudomásul gépiesen az érzékelt szónak ill. szócsoportnak megfelelő
fogalmakat, hogy azokat f e l f o g j a alany-állítmányi viszo-
nyításban.

A mai nyelvérzék tehát csak annyiban tekinthető elvontnak, hogy számára a mondatban előforduló szóhangsor által keltett képzet nem konkrét abban az értelemben, amelyben a primitív tudat számára lehetett a hangnyelv kialakulása idején. A nyelv őskorában pl. maga a tárgy lehetett az, amire az elsődleges absztrakció alapozódott, és ennek a folyamatnak eredménye lett a /név/szó, amely viszont ilyenformán a tárgyképzetkeltés eszköze is lett. A mai nyelvállapot vizsgálatánál – különösen a mondat lélektani vonatkozásaival kapcsolatban – nem indulhatunk ki a szónak ezen elsődleges szerepéből. Lehetett olyan korszaka a nyelvtörténetnek, amikor a hang jelentésselkülönítő szerepe a nyelvtudat számára is eleven valóság volt. Amikor azonban e hangok alkotta szavak feladata nemcsak a tárgyképzetkeltés volt, hanem e képzetek k ö z l é s e is egyidejűleg, a hang elvesztette eredeti funkcióját, és a szóalkotás mechanikai eszközzé vált, mert alárendelődött a mondat-szóban kifejezést kapott predikatív viszonyításnak. A mai mondatnál viszont éppen annak lehetünk tanúi, hogy a szóval együtt a s z ó - s z e r k e z e t is elveszti még elszigetelt alakjában megfigyelhető t a r t a l m i v i s z o n y j e l ő l ő funkcióját, és vagy az alany vagy az állítmány l é l e k t a n i f u n k c i ó s viszonyának /valamit állítok valamiről/ beteljesítését szolgálja. Ez természetes is, hiszen a fejlett nyelv mondatában ezek a szintagmák "szellemi raktárányagként" kerülnek elő, és fogalmi

/tartalmi/ viszonyok jelölésével mechanikusan vesznek részt a mondat közlő funkciójának betöltésében.

Véleményem szerint tehát a tudatban ilyen folyamatok útján létrejött nyelvi jelnek, a mondatnak lényege nem annyira az egységes tudattartalom logikai tagolásában, mint inkább predikatív viszonyában keresendő. A mondat rendszerint nem azonos azzal az általános gondolati tartalommal, amely benne kifejezésre jut. Az aktuális gondolat kénytelen a nyelvrejlődés eredményeképpen hagyományossá vált logikai /értelmi/ összefüggésekben testet ölteni, hogy mondattá legyen. A mondat éppen ezért - keletkezését és felfogását tekintve - tudatmechanizmus eredménye, melynek feladata: hagyományos logikai viszonyok alapján, a közös nyelvtudat előttr ismeretes szó vagy szócsoporth segítségével e g y é n i g o n d o l a t o t k ö z ö l n i . A gondolatközlés a szándékosan megteremtett predikatív viszonyításban történik.

Anélkül, hogy a mondatmeghatározások tengerét kívánnám szaporítani, hiszen a mondat mint nyelvi jel tapasztalati fogalom, s mint ilyen "kann nicht definiert, sondern nur expliciert werden" /Kant/, mégis meg kell határozni a mondat jellegét funkcionális lélektani szempontból is. Tehát: a mondat a beszélő és hallgató szempontjából nyelvi jelle annak, hogy a közölni akart objektív valóságnak megfelelő fogalmi tudattartalmat predikatív viszonyításban fogjuk fel.

A predikatív viszony elemzési kérdései

Ha ezekután - visszautalva az előző fejtegetésekre - elfogadjuk, hogy a mondat egy e g y é n i gondolat e g y é n i predikatív viszonyításának konkrét formában történő tükrözése, és ezt a konkrétumot adekvátnak tartjuk tudatbeli előzményeivel, fontos következtetéseket tehetünk.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a mondat jellegzetesen individuális jelentéstartalma valóban nem a nyelvtudomány tárgya, de a nyelvtudomány vizsgálódási körébe vonhatók azok a tipikus mozzanatok, amelyek mint predikatív viszonyformák az egyéni tudat megfigyelése útján megragadhatók és általánosíthatók.

Arisztotelész felfogása, mely szerint az ítélet /mondat/ két tagja közül az egyik a másikhoz tartozik, fogalmi /logikai/ szempontból annak járuléka, másrészt ezt a hozzátartozást megállapítom /prédikálom/ : a legmodernebb lélektani kutatásokban is igazolódott, hiszen a legbonyolultabb mondatok is az ítélet alapformájára: alanyra és állítmányra redukálhatók. Ezt az alapjában helyes mondatfelfogást azonban kiegészíthetjük azszal, hogy a fogalmak logikai /tartalmi/ viszonyának kialakítása a hagyományon alapuló begyakorlás, tudatmechanizmus eredménye, e logikai viszonyok "praedicatio"-ja azonban, melyet a tudatban a "valamit állítok - valamiről" képzete kísér, szándékos, tudatos, a mondatalkotás vagy mondatfelfogás pillanatában - részben vagy egészben - a mondatalkotó vagy mondatfelfogó tudat működő akaratától függő tevékenység.

Felfogásunk szerint a mondatban tehát csak lélektani alany és lélektani állítmány lehetséges!

Természetesen azonnal fölmerülnek a következő kérdések: azonosnak tekinthető-e az így értelmezett alany és állítmány a szakirodalomban általában ismert "lélektani alany - állítmány" jelenséggel? Mi a kapcsolat, van-e egyáltalában valamiféle összefüggés a "lélektani", "logikai", "grammatikai" alany - állítmány fogalma között?

E kérdésekre próbálunk a következőkben választ adni.

A lélektani /logikai/ alany és állítmány. "Ich nenne das, woran, worüber ich den Angeredeten denken lassen will, das psychologische Subject, das, was er darüber denken soll, das psychologische Prädikat." /Gabelentz: Zeitschrift für Völkerpsychologie IV.378. 1869./
E megnyilatkozás óta nemcsak a lélektanban, hanem a nyelvtudományban is tért hódított és biztosan gyökeret vert a lélektani állítmány és lélektani alany fogalma.

A mondatelemzés mechanizmusában ez gyakorlatilag a következőképpen mutatkozik meg: a mondatban azt a szót, mely az eddig ismeretlen, új képzetet jelöli, lélektani állítmánynak, azt a szót, mely már ismeretes képzetet jelöl, lélektani alannak tekintjük. A lélektani állítmány nyelvi jele a hangsúly. Pl. a "Barátom az utcán sétál" mondatban az "utcán" mint a mondat leghangsúlyosabb része a lélektani állítmány, a mondat többi része pedig a

lélektani alany. /Vö. pl. Papp István: Az állítmányi szerkezet őstörténete, Magyar Nyelvjárások I./ E felfogás szerint természetesen a lélektani alany és állítmány nincs kötve sem bizonyos szófajhoz, sem a szó nyelvtani formájához.

Érdekes, hogy W. Wundt a "lélektani" megjelölést néha egészen más értelemben használja. Pl. "Wenn man behauptet, in zwei Sätzen "Cäsar überschritt den Rubico" und "der Rubico wurde von Cäsar überschritten" sei das logische Subjekt dasselbe, während das grammatische wechale, so hat man dabei ganz gewiss das Subjekt im Aristotelischen Sinne, als das der Aussage Zugrundeliegende, schon aus dem Auge verloren, und ihm einen p s y c h o l o g i s c h e n G e s i c h t s p u n k t, nämlich den, dass das Subjekt e i n h a n d e l n d e s s e i n m ü s s e, untergeschoben." /Die Sprache, II.269. Az én kiemelésem, BF./ Az is jellemző e fogalnak tisztázatlanságára, hogy Wundt éppen a lélektani alanyt nevezi "uralkodó képzet"-nek /dominierende Vorstellung/, a lélektani állítmány nála "háttérbe szorított képzet" /zurücktretende Vorstellung/. /I. m. 272./

Meg kell jegyeznünk, hogy Wundt a "gondolkodás logikájá"-nak alapján áll. /Vö. Possonyi Frigyes: A logika tárgyköre és feladata történeti áttekintéssel.1942./ Kérdés: a nyelvi vizsgálatok szempontjából elfogadható-e?

Elekfi László, már említett tanulmányában, erre a kérdésre határozott tagadó választ ad. Possonyi alapján a sokféle logikai irányzat közül - melyek aszerint különíthetők el, hogy mit tekintenek tárgyuknak - nyelvi szempontból csak kettőt vesz tekintetbe: a dologi összefüggések logikáját és a közlés logikáját.

E kettő közül is - végül - elveti a dologi összefüggések logikáját, mert "... más az, hogy az objektív világ összefüggései a tudat számára hozzáférhetően fennállnak, és az, hogy ezeknek a tudunkban való tükröződését mint gondolatot mi valamilyen formában rendezzük és kimondjuk, pl. azért, hogy valamit bebizonyítsunk." Később: "A dialektikus materializmus nemcsak megengedi, hanem kívánja ennek a kettősségnek az elismerését." /I. m.105./

Marad tehát: a közlés logikája. Figyelemre méltó azonban - éppen az előző fejtegetések miatt - az, a m i é r t elveti a szerző a gondolkodás logikáját. "A gondolkodás logikája pedig - bár a logikai irányok jelentős többsége ide sorolható - itt azért nem jön önállóan tekintetbe, mert önmagában hordja kettősségét: egyfelől a dolgok összefüggéseinek a gondolkodásban való tükröződését vizsgálja, másfelől számolnna kell azszal, hogy a felfogott gondolat mindjárt nyelvi formát is ölt, mert csak így válik kifejezhetővé, közölhetővé." /104./

Minthogy a nyelv minden jelensége, hasonlóan a világ minden jelenségéhez, "önmagában hordja kettősségét" /1. erre Deme: I. OK.XIII.309-329./, e kettősség vizsgálatának mellőzése éppen nem látszik dialektikus eljárásnak. A nyelv e sajátosságának tulajdonítható véleményem szerint, hogy vizsgálatának m ó d s z e r e is föltétlenül kettősséget követel azért, hogy a nyelvi valóságot a maga egészében tárassuk fel. Elvben maga Elekfi is helyesli Pais Desső véleményét: "Kellőképpen megválasztott és helyesen végrehajtott "Összetett" szempont nem szempont-szavaráás. Sőt ilyen összetett szempontoknak az alkalmazásával a nyelvi életet jobban

megközelíthetjük a maga valóságában, mint egy mesterségesen leegyszerűsített szempont felvételével."/MNy.46:109/ A valóság egyi oldalának feltárása egészen biztosan hibás eredményekre vezet. De nézzük meg a "közlés logikája" alany-állítmányfogalmát!

"A mondat elemzésének fő szempontjai" című cikkében Elekfi így határozza meg az alanyt és az állítmányt: "Az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az a tagja, mellyel az alanyról valamit mondunk. Az állítmányt a mondat alanyához képest erősebben hangoztatjuk."/MNy.49:73/ E meghatározás semmiben nem különbözik Gabelentztől, aki ugyanígy a lélektani alanyt és állítmányt határozta meg. A logikusok közül pl. Kieska Emil is ilyen meghatározást adott: "Alany az a rész, amelyről a másik rész mondva van, állítmány az a rész, amely a másik részről mondva van."/Nyr.33:373-382/ Wegener szerint a logikai állítmány nem esik egybe a grammatikaival: "... der betonte Satzteil ist das logische Prädikat."/Untersuchungen... 29./ Popov ugyanígy vélekedik, kiemelve azonban, hogy ennek semmi köze a mondat nyelvtani elemzéséhez. /Vö. A. Vinogradov: A mai orosz nyelv mondattani kérdései, 1950./

Nem kétséges, hogy eszerint a lélektannak és a közlés logikájának alanya-állítmánya egybeesik, és az sem kétséges, hogy e meghatározások önmagukban helyesek, hiszen a "valamit valamiről állítani" mozzanat Arisztotelész meghatározásában is föllelhető. A másik mozzanat azonban: "az állítvány az alany járuléka" – feltűnő módon hiányzik! Van azonban helyette valami más.

Klekfi például a következő két mondatot: "Az idei nyár jó termést ígér" és "Az idei nyáron jó termésünk lesz", egyformán elemzi: "Mind a kettőben az "idei nyár"-ról mondok valamit, és amit erről mondok, l é n y e g i l l e g az is ugyanaz mind a két mondatban." /I. h./

E gondolatsor oly tágra szabja az alany és állítmány fogalmi körét, hogy az szinte ad absurdum fokozható. Pl.: mindkét mondatban az idei nyári várható termésről ill. várható minőségéről mondok valamit, tehát alanynak lehetne tekinteni a mondatból elvonható egész ténykomplexumot, melynek állítmánya éppen ennek az absztrakciónak az aktualizálása lenne: maga a mondat mint beszédaktus. Hiszen a szerző is elfogadja Fapp István már idézett megállapítását: a mondatnak lényeges jegye, hogy m o n d j u k . Ha pedig két vagy több mondatban ugyanaz lesz az állítmány akkor is, ha csak l é n y e g i l l e g ugyanaz a mondanivalóm mindegyikben, akkor a következő mondatokat is u g y a n a r r a az alanyi és állítmányi részre kellene bontani: "A nap süt"; "Meleg van".

Klekfi szerint "Az idei nyár jó termést ígér" kétféle módon elemezhető:

1. Alany: Az idei nyár
2. Állítmány: jó termést ígér
- I. Ige: ígér
- II. Igealany: az idei nyár
- III. Az ige tárgya: jó termést ... stb.

Ujsszerű elnevezései miatt szóvá sem tennénk ezt az elemzésmodot, de a szerző intenciója szerint igét és igealanyt csak olyan mondatokban találhatunk, ahol a képszerű ábrázolás a fontos, sőt, vannak mondatok, amelyek csak így /!/ elemezhetők. Pl. Rózsafelhők usztak át az égen. E mondat minden szavával újat mond, tehát "Ne is keressünk benne alanyt és állítmányt olyan értelemben, ahogy az előbbi fejezetben meghatároztuk." /Elekfi, i. h./

Mi dönti el hát, hogyan elemessünk? A "közlés logikája" szerint nyilván a következő a helyzet: csak akkor érdemes alanyt és állítmányt keresnünk, ha ketten beszélnek, és az egyik kérdez, a másik felel, tehát alkalom van arra, hogy a mondat egyik tagját a másik taghoz képest erősebben hangostassuk. Ha nem mondjuk vagy halljuk a mondatot, hanem leírjuk vagy olvassuk, akkor, /ha ugyan ezeket a "valamiket" az előző fejtegetések után mondatoknak tartjuk/ el kell döntenünk, hogy az adott esetben az ábrázolás a fontosabb-e, vagy a közlés. Ez elég nehéz, néha egyenesen megvalósíthatatlan! Szerintünk ugyanis pl. a "Szobámban háromlábú telefonasztal áll" mondat az ábrázolás mértéke szempontjából nem különbözik a "Rózsafelhők usztak át az égen" mondattól. Legfeljebb arról lehetne vitatkozni, hogy az utóbbi költőibb, tehát - szebb. Tegyük fel, hogy ez így igaz! /Bár az előbbi mondat egy "szép"-prózában éppugy lehet szép - mint ahogy a "Rózsafelhők usztak át az égen" a versből kiszakítva sablonos banalitásnak hat! / Nyilvánvaló azonban, hogy a mondat esztétikai ill. stilisztikai meg-

ítélése nem dönthet a mondat elemzésének módját illetően. Még hozzátéhetem: nem minden "igés" mondat ábrázol mozgásban levő képet - még ha költői is egyébként, pl. "Ég a napmelegtől a kopár szik sárja"; "Hasádnak rendületlenül légy híve..." stb. stb.

A lélektani-köléslogikai alany és állítmány tehát gyakorlatilag teljesen használhatatlan, legfeljebb a mondat hangsúlyviszonyainak felderítésében játszhat szerepet. Arisztotelész félreérthetetlen műsszavát használni ezekre a homályos fogalmakra nagy felületességgel párosult könnyelműség volt, amely a nyelvtudományban végzetes tévedésekhez vezetett, és bizonyos vonatkozásokban az egyébként a nyelv és gondolkodás azonosságának biztos talaján álló szerzőket is megzavarta. "... verdankt das, was wir einen Satz nennen, seine typische Subjekt-Prädikats-Struktur dem zugrundeliegenden Akt des einsamen Denkens - oder jener Differenz der Bewusstseinslage zwischen Sprechendem und Hörer, die das Wesen der Mitteilung konstituiert?" - teszi föl a kérdést már H. Amman /Die menschliche Rede, II.3.1928./, kételyeivel jelesvén annak a folyamatnak előrehaladott voltát, amelynek következtében ma annak lehetünk tanúi, hogy Elekfi szemére hányja Arisztotelésznek /!/: miért nem elemzett olyan mondatokat, mint pl. "A z e m b e r művelt", amelyben t e r m é s z e t e s e n a hangsúlyos "ember" szó lenne az állítmány/??/. Elvi állásfoglalása is figyelemre méltó: "Nyelv és gondolkodás közt éppugy nem az azonosság, hanem a kölcsönös megfelelés viszonya áll fenn, mint a gondolkodás formái és az objek-

tív valóság formái közt, mindössze asszal a különbséggel, hogy a gondolkodás - L e n i n szavával élve - t ü k r ö z i az objektív valóságot, a nyelvi egység mint hangösszettség pedig csupán j e l ö l i a gondolatot és ezen keresztül az objektív valóságot."/I. h.379./

E meghatározás tipikus példája a komoly és bonyolult probléma primitív vulgarizálással történő elkenésének. Nyilván nem abban kell látnunk a kérdés lényegét, hogy a nyelvi egység / talán mondatra gondol/ "jelöli" a gondolatot, hanem abban, hogy h o - g y a n jelöli. N y e l v é s z számára ez a legfontosabb. A "jelöl" csupán frázis, amely kielégíthet esetleg egy nagyvonalú filozófust, bár kérdés, nem tartaná-e az egész felfogást szin- tiszta idealizmusnak... A filozófia szótára szerint ugyanis a jel nemcsak hogy nem t ü k r ö z i azt, amire vonatkozik, hanem közöttük semmiféle megfelelés sincs! /Vö. Lenin:Materializ- mus és empiriokriticismus, 236./

Talán sikerült némileg valószínűsíteniünk e dolgotat első ré- szében, hogy a nyelv és gondolkodás azonossága /ha úgy tetszik: megfelelése/ a mondatnál kapcsolatban úgy értelmezhető, hogy a megvalósult, realizálódott , k o n k r é t mondat nyelvtani for- máinak, f u n k c i ó i n a k képzete a mondatalkotó és a felfo- gó tudatban is m e g v a n ! Ha ez igaz, akkor a lélektani-közlés- logikai alany-állítványfogalmat nyugodtan mellőzhetjük, mert nem igaz az, hogy pl. az állítványnak egyedüli lehetséges jele a hang-

suly. Az egész irányzat "tudományos" eredményeinek negatív tanulságain kívül azszal a további kérdéssel kapcsolatban, hogy lehet-e némely esetben o s a k a hangsúly az állítmány, a valóban létező nyelvtani-logikai állítmány nyelvi jele, a továbbiakban még néhány problémát meg kell vizsgálnunk, annál is inkább, mert készülő új akadémiai leíró nyelvtanunknak is súlyos gondja.

A nyelvtani /logikai/ alany-állítmány kérdéséhez

(A) A Magyar Nyelv 50. számában Klemm Imre megpróbálta eloszlatni azokat a kétségeket, amelyek Ady Endre két híres verasorának mondattani értelmezésével voltak kapcsolatosak. Az elemzendő sorok a következők voltak:

"Ami csak szépség, s ami reménység,

Mind ti vagytok a Tisza körül."

Klemm a következőképpen elemezte a mondatokat: "A kérdés a következő: A két első mondat: Ami csak szépség, s ami reménység - milyen mellékmondat? A kérdésre csak az lehet a felelet mondattani szempontból: mindkét mellékmondat állítmányi mellékmondat, mégpedig mindkét mellékmondat a főmondat igei állítmányának /vagytok/ névszói kiegészítése. Az alany a főmondatban a "ti", az igei állítmány a "vagytok". Ha a két állítmányi mellékmondatot beletesszük a főmondatba, a főmondat így szól /Mik vagytok ti?/: Ti vagytok minden létező, lehető szépség, reménység. Tehát a főmondat állítmánya így igei-névszói állítmány."/Kétség egy mondatelemzés körül, MNy. 50:452-453/ Ezután elveti azt a lehetőséget, hogy a két

mellékmondat értelmeső mellékmondat lenne, majd a következőképpen folytatja: "Alanyi mellékmondat szintén nem lehet a két mellékmondat, mert alanyi-állítmányi viszonyban levő két szó közül annak a szónak a fogalma alkotja a mondat alanyát, amelyiknek fogalmi köre kisebb; az a szó pedig, amelyiknek a fogalmi köre nagyobb, az a mondat állítmányát alkotja. Csak a kisebb körű fogalom: az alany sorolható bele a nagyobb körű fogalomnak: az állítmánynak fogalmi körébe. Pl. A jég hideg. A "jég" tárgyfogalom köre szűkebb, tehát alanyul szerepel a mondatban; a "hideg" tulajdonságfogalom köre nagyobb, tehát ez a mondat állítmánya."/I.h./

Előrebocsátva, hogy a szilárd határozottsággal tárgyalt mondat e l e m s é s é r e a későbbiekben még visszatérünk, elfogadhatjuk, hogy e fejtegetések utolsó részében a nyelvtudományi szakirodalomban általánosan ismert és majdnem általánosan elfogadott ugyanazon alany-állítmányfogalom l o g i k a i sajátosságainak értelmezését találjuk, amelynek n y e l v t a n i jellegére szintén Klemm megfogalmazását idéshetjük. "Nyelvtani szempontból az alany valamely élő lénynek vagy élettelen dolognak nevezőben /nominativus: alanyeset/ álló neve, amelyről valamely cselekvést, szenvedést vagy mineműséget állítunk vagy tagadunk; az állítmány pedig az a cselekvés, szenvedés vagy mineműség, melyet az illető élőlényről vagy élettelen dologról állítunk vagy tagadunk."/MTM, 39-40/

Az alany-állítmányfogalomnak ez a szemlélete - amelyet bisvást nevezhetnénk "hivatalosnak" is, hiszen a legkülönfélébb fajtájú

oktatási intézményeinkben használatos magyar nyelvtankönyvek elemzési gyakorlatából és elméleti jellegű megállapításaiból ugyanerre a mondattani szellemre következtethetünk - a régi görög dialektikusok munkásságában gyökerezik, de a modern igényeket is kielégítő, az előzőekben idézett tömör értelmezése hosszú tudománytörténeti fejlődés eredménye. Nem célunk ennek a fejlődésnek az ismeretése, csak egy megjegyzés erejéig térünk ki rá: először a logikusok nevezték alanynak /subjectum/ és állítmánynak /praedicatum/ azt, amit a grammatikusok nevezőnek /névszó, főnév/ és igének mondtak. /L. erre Klosska Emil: A Subjectum és praedicatum a grammatikában, 1908./ Azóta azonban, mióta a XVIII. században a nevező és ige helyett á l t a l á n o s a n uralkodóvá lett a grammatikusok szótárában az alany-állítmány kifejezés, a logikai műszóknak l o g i k a i értelmezést igyekeztek adni, úgy azonban, hogy ez az értelmezés i g a s o l j a a nyelvtudománynak a nevezővel és igével kapcsolatos hagyományait. Ennek a törekvésnek köszönhetjük, hogy ma a predikatív /alany-állítmányi/ viszonynak logikai szempontból két fajtáját tartjuk számon: az a z o n o - s í t á s t /pl. Kétszer kettő - négy/ és a m i n ő s í t é s t /pl. Az ég kék/. /Vö. pl. Szabó Dénes: A mai magyar nyelv, II. 342/ De ennek következménye az is, hogy azonnal született egy olyan probléma, amely mindmáig "életképesnek" bizonyult - és amelynek jellegzetes magában-hordozója a tanulmányunk élén álló Ady-idézet is. Miben áll ez a probléma?

Kieska Emil így keríti szőnyegre a kérdést: "Mihelyt a logikusok copulája az állítmány rangjára emelkedett a grammatikában /a XIX. század 2. negyedében/ ez a régi törvény: *v e r b u m f i n i - t u m c o n v e n i t c u m n o m i n e i n n u m e r o e t p e r s o n a*, így módosult: *p r a e d i c a t u m c o n v e n i t c u m s u b i e t o* /sic!/ *i n n u m e r o e t p e r s o n a*. De ha összehasonlítjuk egymással ezt a két mondatot: "Te pártútó vagy. A pártútó te vagy", azt látjuk, hogy a második mondatban nem a "pártútó" alannyal, hanem a "te" kiegészítővel egyes meg az állítmány." /I. m. 7/ Mai fogalmaink szerint az idézet utolsó része így hangzanék: a második mondatban az összetett /névszói-igei/ állítmány igei része nem az alannyal, hanem az állítmány névszói részével egyesik meg személyben és számban. /A példamondatokban a ritkített rész a mondat főhangsúlyát jelzi./

Kérdezhetnénk: honnan tudja Kieska, hogy a második mondatban a "pártútó" az alany, a "te vagy" pedig az állítmány!? Onnan, hogy szerinte az alany és az állítmány *f ü g g e t l e n* a nyelvtani formáktól, *f ü g g e t l e n* a jelentéstől: az állítmány egyetlen jele a *h a n g s ú l y*. Szillogisztikus alapon tehát végeredményben ugyanarra az eredményre jutott, amelyre a már általunk is elemzett u.n. "közléslogikai" és "lélektani" irányzat képviselői. Nemcsak az "A pártútó te vagy" mondatot elemzi ugyanis az előbbi módon, hanem pl. az "Est a szép országot Árpád szereste" mondatban is, szerinte, az "Árpád" az állítmány, ill. pontosabban: a mondatnak az a fele, amelynek az elején ez a hangsúlyos szó áll.

Ha sikerült előző fejtegetéseinkben igazolni azt, hogy mondat nyelvtani viszonyfunkcióinak a tudatban a n y e l v t a n i f o r m á k tekintetében is pontosan megfelelő viszonyfunkció-képzetek felelnek meg: Kicska elméletét nyugodt lelkiismerettel dobhatjuk azon irányzatok lomtárába, amelyek szintén tagadják a nyelv és gondolkodás azonosságát. Hogy egyáltalán megemlítettük, annak oka az, hogy éppen az "A pártutó te vagy"-féle mondattípus helyes nyelvtani elemzése ma is vitás.

1953-ban például, az "Anyanyelvünk leíró nyelvtanáról" rendezett vitában Tompa József vitaindító referátuma és - a többi között - Károly Sándor hozzászólása helyezte a kérdést egészen éles megvilágításba. Károly Sándor - korábbi véleménye mellett kitartva és Szabó Dénes már említett felfogásával egyetértésben - a mondattípusok két fajtáját különbözteti meg. "Vannak olyanok, amelyek bizonyos minősítést fejeznek ki, és vannak olyanok, amelyek azonosítást. Az előbbiekben az alany és az állítmány viszonya állandó jellegű, független a hangsúlytól, mert mindig a minősített az állítás alapja; s a minősítést, a minősítő fogalmat kifejező szó az állítmány./I.O.K.1953,95/ Szerinte azonban az azonosításokban - pl. A róssa a legszebb virág. A katona az űcsém. - c s a k lélektani úton, lélektani módszerrel tudunk elemezni, mert a fogalom egyneműsége a logikai szempontú egybevetés lehetőségét is kizárja; tehát az állítmány egyetlen jele a hangsúly.

Tompa József határozottan elveti ezt az elemzési módszert: "Csak az a baj, hogy ez szerintem rendszeren a "lélektani" alanyt és állítmányt keresi ki, bár ezt eleve azonosnak tekinti a nyelvtani-logikai-
kaival. Szerintem ez a megoldás elvileg elfogadhatatlannak és megkérdőjelezhető, mert a nyelvtani elemzésbe éppen a leghomályosabb részletben olyan felfogást csúsztat be, amely a könnyen elemezhető mondat típusokban már helytelenné bizonyult." /I.O.K.1953,52/ Szándékosan emeltünk ki egy részt ebből a megnyilatkozásból, amely szintén a hivatalos tudományos álláspont megfogalmazásának tekinthető, ugyanis a következő, rendkívül figyelmeztető következtetések vonhatók le belőle:

1. Az u. n. "lélektani" /hozzátehetjük: "közléslogikai" / állítmány, amelynek egyetlen jele a hangsúly, azokban a mondatokban, amelyek "könnyen elemezhetők" /tehát: a minősítésekben/, nem minden esetben esik egybe a nyelvtani /logikai/ állítmánnyal, tehát a lélektani szempontú elemzés az "azonosítás"-okban sem alkalmazható a nyelvtani állítmány megkeresésére: teljességgel elvetendő!

2. A logikai /nyelvtani/ elemzés az azonosítást tartalmazó mondatokkal kapcsolatban nem lehetséges.

3. Bizonyos mondat típusban nyelvtani-logikai alany és állítmány nem található - tehát nincs!

Véleményünk szerint könnyen belátható: ha ezek a megállapítások igazak, akkor az azonosító mondat nyelvtani szempontból nem is

mondat, hiszen a predikatív viszonyítás a mondat l é n y e g é -
h e z tartozik. Ugy szintén nem szorul különösebb bizonyításra az
sem, hogy az azonosítás mindezen elméleti-elemzési "aggály" ellené-
re mégis m o n d a t . Ez a két tény nyilvánvaló ellentmondás!
Csak a hazai - és kisebb mértékben a külföldi - szakirodalomnak az
elméleti jellegű mondattani problémáktól való idegenkedése magya-
rázza meg azonban azt a - sajnos - kétségtelen tény, hogy az el-
lentmondás "kibékítését" csupán alkalmasszerűen, egy-egy konkrét
elemzési kérdés kellemetlen előtérbe nyomulása esetén kísérelték
meg. Így történt ez a gondolatmenetünk kiinduló pontjával szolgál-
ló idézettel is, amely egy mondatná átalakítva: "A szépség és a
reménység t i v a g y t o k a T i s z a k ö r ü l" - szemmel láthatóan szintén
azonosítás, de ebbe a körbe tartozik Kicskának az "A pártutó te
vagy" mondata éppugy, mint a Magyar Nyelvőr egyik legutóbbi számá-
ban fölbukkant és természetesen el nem oszlott kétség az "A
tudás anyja az állandó ismétlés" mondattal kapcsolatban. /V.Ö.Nyr.
83:450/ Éppen e példák figyelmet érdemlő szaporodása - amely az
alany és állítmány fogalmának iskolai tanítása körül növekvő bi-
zonytalanságot jelzi - ad indítékot arra, hogy néhány gondolatot
megoldási kísérletként közöljünk.

A kísérlet részletes ismertetése előtt - és céljából - vessünk
egy futó pillantást az alany és állítmány nyelvtani-logikai értel-
mezésének legújabb kori történetére. Nyilván nem véletlen ugyanis,
hogy e fogalmak elméleti alapja jórészt é p p e n az azonosítás
elemzése körül támadt vitákban szilárdult meg mai formájában.

2. Természetes, hogy Kicska elmélete és elemzési gyakorlata a maga korában már kiváltotta néhány nyelvészünk heves ellenzését.

Kalmár Elek például a következő két mondatot: Én az voltam. Az én voltam. - egyformán elemezte. Mindkettőben az "én" az alany, az "az voltam" rész pedig az állítmány /az ő terminológiája szerint: kiegészítő és állítmány/, csak a szórend lett más, mert más lett a beszélő célja, közölnivalója. "Ha az alany és a kiegészítő megváltoztatják helyöket és az alany kerül mint kiemelt mondatrész az ige elé, ez mit sem változtat a fogalmak között levő logikai viszonyon /nem és faj viszonya/ sem pedig a nyelvtani viszonyon." Később: "Nyelvtanilag a személynévmások nem is szoktak lenni állítmánykiegészítők, mert az állítmánykiegészítők többé kevésbé tágabb körű /legalább az alannál tágabb körű/ fogalmak szoktak lenni, hogy mint állítmányok magokba fogadhassák az alany-fogalmat is." /Kalmár: Alany vagy kiegészítő? Nyr. 30-166/

Bizonyos, hogy az általunk kiemelt rész végső - ki nem mondott - konklúziója annak a logikai szempontú fejtegetésnek is, amelyet a bevezetőben Klemmtől idéztünk: személynévmás nem lehet állítmány a mondatban, mert a legegységibb, a legszűkebb körű, u. n. szubsztancia-fogalom, amely természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy mint állítmány magába fogadjon egy alany-fogalmat. Érdekes azonban, hogy pl. Albert János szerint - ugyancsak a század elején - általános nézet volt a harmadik személyű névmást

kivonni e szabály alól. "... úgy áll a dolog, hogy a harmadik személyről elismerjük, hogy állítmánykiegészítő is lehet; de az első és második személy - szent meggyőződésünk szerint - mindig "nyelvtani alany"!"/Albert: Mondattani tanulmányok, Nyr.30:163/ Mint-hogy ez szerinte képtelenség, az "A pártútó te vagy" mondatban a "te" névmást állítmánykiegészítőnek tartja! Álláspontját azonban nem tudta kielégítően megvédelmezni több ellenvetéssel szemben: Fogarasi törvényéből következik, hogy a mondat főhangsúlyos szava közvetlenül az ige elé kerül; a mondat "lélektani" állítmánya mindig főhangsúlyos: mi a biztosítéka annak, hogy az efajta elemzés a nyelvtani állítmányt találja meg? Vajon a szórend megváltozása nem hagyja-e éppúgy érintetlenül a nyelvtani viszonyokat a "Te pártútó vagy" - "A pártútó te vagy" mondatokban, mint pl. ebben a mondatpárban: "Te jól tanulsz" - "Te tanulsz jól"?/V.ö.erre pl. Petz Gedeon: Van-e nyelvtani alany és állítmány? Egyetemes Philologiai Közlöny, 24:136-144/

Talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy jó félszázaddal ezelőtt már "lezajlott" ugyanaz a vita, amely a legutóbbi években ismét egyre inkább több teret követel magának szakirodalmunkban. Történeti kitekintésünk azonban a probléma kezelésének bemutatásán kívül azt a célt is szolgálta, hogy megállapíthassuk: úgy látszik, mintha elhamarkodottan ítéltük volna "szemmel láthatóan" azonosításnak az "A szépség és a reménység ti vagytok" - "A pártútó te vagy" mondattípusokat, és mint ha könnyelműen vontuk volna ezeket már a kérdés exponálásában

a "Kétszer kettő - négy" - "A bátyám a katona" -féle valóban kétségtelen azonosítások körébe. A régebbi és a modern kutatók jelentős többsége ugyanis megegyezik abban, hogy az "A pártútó te vagy" mondatban a fogalomkörök különbözők, tehát összemérhetők, és e szerint mindenképpen a személynévmásnak k e l l az alany szerepét betölteni, a "pártútó" pedig mint tágabb fogalomkörű melléknév itt föltétlenül c s a k állítmány lehet. Szubsztancia-fogalom és akcidensfogalom predikatív viszonyítása valóban csak így történhet a minősítő /Szabó Dénes műszavával: tulajdonító/ mondatokban. /V.ö. Szabó D., i. h./ Bizonyos az is, hogy a "Te pártútó vagy" - minősítő szerkezet; hogy azonban az "A pártútó te vagy" mondat - az előbbiek szerint - ugyancsak minősítés lenne: nagyon kétséges. Legyen szabad ezzel kapcsolatban néhány gondolatot az alábbiakban vázolni.

③. Látszólag nyilvánvaló igazság, hogy azonosítás csak akkor keletkezik, ha logikailag t e l j e s e n azonos fogalomköröket viszonyítunk. Hogy azonban a vélemények ezzel kapcsolatban is megoszlanak, azt az mutatja, hogy pl. Szabó Dénes és Papp István szerint különböző fogalomköröket is azonosíthatunk. /Szabó Dénes: i.m. II.342, Papp István: Az állítmányi szerkezet őstörténete, MNy.j.10. 44 1956./ E felfogás azonosításnak tartja a következő mondatokat: Az élet álom. A rózsza - virág. Apám - katona.

Tipikus példája ez annak a mondattani szemléletnek, amely a mondatot - ha esetleg akaratlanul is - nem a beszéd részének, nem jellegzetesen p a r o l e - jelenségnek tartja, hanem halott, még

életre nem kelt szintagmának. Nézzük meg ugyanis, miért fogja fel Papp István azonosításnak példamondatát! "Két fogalom azonosítását végezzük el például ebben a mondatban: Az élet álom. Itt nem arról van szó, hogy az "élet" szűkebb fogalmát helyezzünk el az "álom" tágabb fogalmának körében, hanem éppen azt fejezzük ki a két fogalom predikativ viszonyításával, hogy fogalmi körüket azonosnak találtuk, a kettősséget azonosítással oldották fel egységgé. "/I.n.11/

Annyiban kétségtelenül igaz ez a megállapítás, hogy a mondatból kiragadva, a mondaton k i v ü l az "élet" és az "álom" szubsztanciafogalmak köre azonos. Az említett mondatban azonban az egyik szubsztanciafogalmat kifejező szó előtt határozott névelő áll! Ha tehát Papp István a mondatot e látszólag "kis" különbség ellenére is azonosításnak tartja, csak úgy teheti, ha a határozott névelőnek nem tulajdonít szerepet, legalábbis mondat-tani szerepet - nem. Hogy azonban Szabó Dénes a saját két példamondatát: "A róza - virág" - "Apám - katona" - miért tartja azonosításnak, holott az ő megfogalmazása szerint is különböző fogalomkörök predikativ viszonyát tartalmazzák: nem érthető. Ezért a továbbiakban csupán Papp István felfogását tartva szem előtt, a következő kérdést tehetnénk fel: "Az élet álom" mondatban mi a funkciója a határozott névelőnek?

A felelet ez is lehetne: s e m m i , hiszen pl. az "A jég hideg" mondatban sincs különösebb jelentősége a névelőnek. De lássuk például a következő mondatot: "A szép igaz"./Keats: Óda egy görög vázához c. költeményéből, ford. Tóth Árpád/ A mondatban két egy-

formán tág, vagy ha úgy tetszik, egyformán szűk fogalomkörű szó alkot alany-állítmányi viszonyt. Mégis biztosan tudjuk, hogy az állítmány: "igaz", az alany pedig: "a szép", mert a "szép" fogalomkörét az "igaz" fogalomköréhez képest egy határozott névelővel szűkítettük, tehát konkrétabbá tettük. Ha ez nem így volna, a szó képtelen lenne alanyi funkciót teljesíteni! Ugyanezt figyelhetjük meg akkor is, ha a predikatív viszonyítás irányát megváltoztatjuk: "Az igaz szép", és nyilvánvaló, hogy "Az élet álom" - "Az álom élet" mondatpárokra is érvényes - mutatis mutandis - előbbi megállapításunk. Azonosításnak tehát ezeket a mondattípusokat nem nevezhetjük, mert így műszavunk nem egyértelmű, félrevezető. A mi felfogásunk szerint ugyanis az elemzett példamondatok: "Az élet álom" - "A rózsza - virág" - "Apám - katona" - minősítő szerkezeteknek tekintendők, azonosításnak pedig csak a következő formában: "Az élet az álom" - "A rózsza a virág" - "Apám a katona".

Itt látható nyelvi bizonyítéka annak, amely funkcionális-lélektani szempontú mondatvizsgálataink végső elméleti következtetése volt: a mondatalkotás és mondatfelfogás tudat-folyamatában az alany-állítmányi viszony tartalmi és formai megteremtése szándékos, akaratunktól függő tevékenység. A tudat predikatív viszonyító tevékenységének alapja pedig a szubsztancia-akcidens, ok-hatás értelmi kategóriája. /Klemm: A mondattan elmélete, 66/ Ez a kategória elménk gondolkodásformájának legfőbb értelmi alapja, melynek segítségével az objektív valóságról alkotott fogalmaink

a hasonlítás viszonyában válnak gondolattá. Minthogy hasonlítani csak különböző fogalmakat lehet, e kategória állandó működése következtében az idők folyamán létrejöttek a különböző szófajok, mondatrészek.

Az alany és az állítmány között is különbség van tehát, és ez a különbség logikai szempontból pl. az alanyként ill. állítmányként álló szó fogalomkörének szűk ill. tág voltában keresendő. Igaz természetesen esszerint pl. Klemm konklúziója: "A jég hideg" mondatban a "jég" tárgyfogalom köre szűkebb, tehát ez az alany, a "hideg" tulajdonságfogalom köre tágabb, tehát ez a mondat állítmánya. Ha azonban ezt az elméleti sémát mechanikusan alkalmazzuk az "A szép igaz" - "Az élet álom" típusú mondatok elemzésénél, csak úgy bizonyul helytállónak, mint ez a néphiedelem: ahol nagy erdőségek vannak, ott sok eső esik. Ugyanis nem azért esik néhol sok eső, mert ott nagy erdőségek vannak, hanem azért vannak néhol nagy erdőségek, mert ott sok eső esik. Éppen így: előbbi példáinkban a "szép" és az "élet" nem azért állhatnak alanyként, mintha az "igaz" és "álom" állítmányfogalmakhoz képest természetükénél fogva a szűkebb körűek, a tudat számára konkrétabbak lennének, hanem azért váltak szűkebb körűvé, mert alanyfunkciót teljesítenek. Természetes állapotukban egynemű fogalmak is alkothatnak tehát egymással predikatív minősítő viszonyt, mert a tudat viszonyító tevékenysége következtében a fogalmak között olyan különbség keletkezik, mint amilyen már eleve megvan pl. "A jég hideg" - "A

gyermek játszik" alany-állítványfogalmak között. Elvi különbséget a két mondat típus között fölösleges tennünk, hiszen mindössze arról van szó, hogy az utóbbiban az idők folyamán alany- ill. állítvány szerepben egymáshoz képest ellentétes módon megmerevedett fogalomkörök eleve adott predikatív viszonyának szokásos alkalmazását, az előbbiben pedig azonos fogalomkörök szintén minősítő jellegű predikatív viszonyának alkalmi teremtetését kell - és lehet - látnunk! Ennek az alkalmi teremtetésnek a nyelvi jele Q mint megfigyelhettük - az, hogy a két viszonyított akcidens- ill. szubsztanciafogalmat jelölő szó egyike előtt határozott névelő áll, de ugyanígy lehet determináló funkciója a birtokos személyragnak is. /Pl. Apám katona./

Miután így megvontuk az azonosítás és minősítés határait, kibővítve egyben a minősítő mondatok körét, megállapíthatjuk, hogy kiinduló tételünk helyesnek bizonyult: azonosítás kizárólag teljesen azonos fogalomkörök között lehetséges, az azonosság feltétele pedig nem a mondaton kívüli, hanem a mondaton belül is meglévő tökéletes megfelelés. Ha tehát most a logika patikamérlegére tesszük az "A szépség és a reménység ti vagytok" - "A pártütő te vagy" -féle mondatokat, a következő megfigyeléseket tehetjük:

1. A személyes névmás mindig meghatározott személyre vagy személyekre mutat, a legszűkebb körű fogalmat, az u.n. "egyedfogalmat" jelzi, és ezzel a tulajdonsággal bír a mondaton belül is.

2. A "pártütő" mint melléknévi igenév akcidensfogalmat, a melléknemekhez hasonlóan tulajdonságfogalmat jelöl. A mondatban azonban határozott határozott névelő szűkíti meg fogalomkörét olyannyira, hogy mint főnév - a személynév-máshoz hasonlóan - szintén bizonyos meghatározott személyre mutat. A határozott névelő determináló hatása következtében ugyanigy konkrét megszemélyesítésnek tekintendő az "a szépség" - "a reménység" is.

Kiinduló tételünk tehát nem volt elhamarkodott kijelentés. Ha ugyanis ezek a mondatok: A tudás anyja az ismétlés. Apám a katona. Kétszer kettő - négy. stb., stb., - logikai szempontból azonosító szerkezetek: u g y a n e z e n a logikai alapon az azonosítások körébe kell vonni az elemzett mondattípust is! A tanulság kézenfekvő tehát: az "A pártütő te vagy" - "A szépség és a reménység ti vagytok" mondatok nyelvtani-logikai elemzése azért nem volt kielégítő félszázaddal ezelőtt, és azért nem "megnyugtató" ma sem, mert ezekben - az általános logikai-elemzési gyakorlat következetes alkalmazásának tanulsága szerint! - csak "lélektani" /közléslogikai/ alany és állítmány található.

Ezek után is fönnáll azonban még az a fő kérdés, amely minden vita szülője és lényege! Az azonosítások - m o n d a t o k . Valóban le kellene mondanunk ezek nyelvtani elemzéséről?!

Erre próbálunk feleletet adni a következőkben.

4. Bevezetőként vizsgáljuk meg, mi lehet annak általános jellege, hogy a "hivatalos" álláspontot képviselő nyelvészeink közül

jónéhányan - helyes logikai alapon állva! - tévedhettek az azonosítás-minősítés kérdésében, hátha összefüggésbe hozható ez asszal a leküzdhetetlen ellenszenvvel is, amelyet a lélektani szempontú mondattani elemzés "eluralkodtatás"-ával kapcsolatban tanusítanak./V.ö.pl. Tompa,I.ÖK.1953.1.h./

Klemm "A mondattan elmélete" című tanulmányában az értelem logikai kategóriáinak fejtegetése után így ír:"A nyelvtani jelentéskategóriáknak az említett logikai alapon kívül lélektani alapjuk is van. Elménk gondolkodásformáinak alapján a m e g f e l e l ő l é l e k t a n i m o z z a n a t o k közreműködésével keletkeznek a nyelvtani jelentésformák, jelentéskategóriák. A nyelvtani jelentéskategóriák /a szófajok és a mondatrészek/ logikai alapú lélektani fejlődési képződmények, melyeknek keletkezését i d ő - t ő l f ü g g e t l e n logikai, jelentésbeli mozzanatok és i d ő b e n l e f o l y ó lelki folyamatok határozzák meg."/66/
/Az én kiemelésem, BF./

Tartalmában igaz, formájában szabatos megállapítás. Annál megdöbbentőbb, hogy u g y a n e n n e k a tanulmánynak más helyén ezt olvassuk:"A nyelvet /beszédet/ elsősorban tartalmi, jelentésbeli /tehát: logikai!! BF./, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni."/13/ Ha pedig ehhez még hozzávesszük u g y a n e n n e k a szerzőnek az "A jég hideg" mondattal kapcsolatos már említett elemzését, amely c s a k az "időtől független" logikai /fogalmi/ viszonyok taglalásából áll, jogosnak látszik a kérdés:

ha az alany és az állítmány mondatrész, a mondatrész nyelvtani kategória, a nyelvtani kategória pedig "logikai alapú lélektani fejlődési képződmény" - miért olyan természetes az, ha kizárólag szintiszta logikai úton közelítjük meg a predikatív viszony lényegét?! Hol marad az "időben lefolyó lelki folyamatok" elemzése?!

Súlyos ellentmondás magában az elméletben, még súlyosabb ellentmondás az elmélet és a gyakorlat között. Nagyon természetes azonban, hogy ez az ellentmondás, amelyet Klemm a legkülönbélebb elméleti alapon álló régi és modern, hazai és külföldi kutatók műveinek tanulságaként fogalmazott meg: különösebb zavart nem okozott, sőt, föl sem tűnt senkinek! Hiszen azok, akik pl. a mondatot Saussure tanításai szerint parole-jelenségnek tartják, ezt a tényt a tisztán nyelvészeti tanulmányozás keretein belül legfeljebb csupán stilisztikai problémának tekintik /V.ö.pl. Tamás L.:Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány, 26-29/; azok számára pedig, akik egyfelől a szó, a szószerkezet, másfelől a mondat között elvi, lényegbeli különbséget nem látnak, a mondat predikatív viszonyának logikai elemzése tökéletesen kielégítő.

Ami most az utóbbi felfogást illeti: nyilvánvaló, hogy a nyelv "langue"-jelenségeinek logikai vizsgálata az u.n. "dologi összefüggések logikája" alapján történik ./L. Pozsonyi Frigyes:A logika tárgyköre és feladata történeti áttekintéssel,1942/ E szerint pl. a szó és a szószerkezet tartalma olyan fogalom ill. a fogalmaknak olyan viszonya, amely az objektív valóságban meglévő v a l ó s á g o s dolgoknak ill. a dolgok v a l ó s á g o s viszonyokba állításának pontosan megfelelő tükröződése az ember nyelvtudatában.

Bizonyos, hogy a szavak és a szószerkezetek - a hozzájuk fűződő tartalommal együtt - lényegüket nézve ilyen természetűek, és mint korábbi élmények emlékképei az objektív világ jelenségeiből **e l v o n a t k o z t a t v a** élnek a beszélők tudatában. Ennek az absztrakt "szellemi raktáranyagnak" az említett logikai alapon történő nyelvtani elemzése jogosult. A mondat azonban konkrét beszédtegyenest, ahol számolnunk kell azzal, hogy az "előre gyártott elemekből" alkotott **e g y é n i g o n d o l a t a z o n n a l** nyelvi kifejezést is kap! A predikatív viszony mivoltának tanulmányozása közben tehát föltétlenül figyelembe kell venni az "időben lefolyó lelki folyamatok"-at is. Ha ezzel a szemponttal gazdagítjuk mondattani szemléletünket: az u.n. "gondolkodás logikájának" alapján állunk. E szempont alkalmazásának segítségével lehetett kimutatni az előbbieken az azonosítás - minősítés kérdésében keletkezett tévedést, de mindenképpen biztosra vehető, hogy a "dolgok logikája" a mondat kérdéskörében nem tud kielégítően eligazítani. Ime, néhány kirívó példa!

Klemm egy 1922-ben írt cikkében /MNy.19:29-32/ azt fejtegeti, hogy van-e állítmányi mellékmondat, és ha van, mikor fordulhat elő. Arra az eredményre jut, hogy ha a főmondatban "az" mutatónévmás fordul elő állítmányként, akkor a mellékmondat ennek a mutatónévmásnak a tartalmát állítmányi mellékmondatként fejti ki. Megállapítása tehát pusztán a **j e l e n t é s** szempontjára épül, aminek egyenes következménye egy váratlan megjegyzés: "Ha azonban az "az"

mutató névmás helyett a főmondatban "ez" van, akkor már nem állít-
mányi mellékmondatról van szó, hanem értelmező mellékmondatról. Pl.
Ez hát a jutalma száz meg száz életnek, hogy a megmentőnek alamizs-
nát vetnek = Ez, t.i. a megmentőnek vetett alamizsna, hát jutalma
száz meg száz életnek." Ezzel kapcsolatban már Zolnai is kimutatta
azt a nyilvánvaló igazságot, hogy mondatbeli értékük szerint "az"
és "ez" névmásaink között semmi különbség nincs./MNy.20:6/ De ettől
függetlenül is: Klemm példája a dolgok összekuszálásának tipikus
esete, hiszen az "ez" értelmező volta e l l e n é r e ill. m e l -
l e t t lehet állítmány is... Nem véletlen persze, hogy a problé-
mát okozó mondat főmondata logikai azonosítást tartalmaz!

Tompa József így foglalt állást a határozószó mellett állít-
mányként előforduló létige szerepével kapcsolatban: az "Ott a nagy
árvíz" elemzésénél "... létigei tag nélkül nem is tudjuk, hogy
jelen, múlt vagy jövő, ill. milyen mód értékű a kijelentés; s ez
nem teljesen olyan, mint mikor a "Nagy az árvíz!" mondatban nincs
külön pozitív alaki utalás az időre, módra."/I.O.K.IX.308/ Kérdés:
miért nem tudjuk?! Hiszen pl. az "Ott volt a nagy árvíz" mondat
éppúgy nem jelenhetik meg - semmiféle stilisztikai igény kielé-
tésére - "Ott a nagy árvíz" alakban, mint a "Nagy volt az árvíz"
ebben a formában: "Nagy az árvíz"! A mondat egyszeri érvénye és fél-
reérthetetlen jelentése b i z o n y o s beszédhelyzetben és szö-
vegösszefüggésben parole-jellegéből következik, csak a formálisan
elemző nyelvész lehet bizonytalanságban...

Egyébként maga Tompa mutat rá másutt az előbb kiemelt mondat-elemzési szempont fontosságára: "Szerintem - és természetesen sok ismert forrás szerint is - a leghelyesebben akkor tudjuk a homályos szerkezetű mondatokat elemezni, ha először is megvizsgáljuk a s z ö v e g ö s s z e f ü g g é s t és a b e s z é d h e l y - z e t e t , s a nyelvnek közlő és ezzel együtt járó gondolatki-fejező funkciójából indulunk ki. Más szóval meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek /valaminek/ a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így - minősége, mivolta szerint - meg akartunk határozni." Később: "Az élmunkás a mintaképünk. Ez a kijelentés v a g y arra ad választ, hogy milyen szerepű köztünk az élmunkás; v a g y arra, hogy kire is illik a "mintaképünk" minősítés. Mindkét esetben az "élmunkás" szó az alany, a "mintaképünk" az állítmány." /I.OK.1953.53/ Kérdésünk: miért kell teljesen fölöslegesen meghatározni a beszédhelyzetet és a szövegösszefüggést, ha a Tompa által elképzelhető mindkét beszédhelyzetben és szövegösszefüggésben u g y a n a z az alany és az állítmány?! Emellett a mondatban " a z élmunkás" és " a mintaképünk" áll - de a formális-logikai /nyelvtani/ elemzés az ilyen "jelentéktelen" nyelvi jeleknek, mint határozott névelő, birtokos személyrag, ebben az esetben ismételten nem tulajdonít különösebb szerepet. E b b e n a z e s e t b e n ! - hiszen nyilván nem véletlen, hogy megint éppen azonosításról van szó...

Szabó Dénes már említett egyetemi magyar nyelvтанában jelentés-alaki szempontból kétfajta alanyt és állítmányt különböztet meg.

"Azt az alanyt, illetőleg állítmányt, amely egy egyszerű fogalomból, illetőleg ezt kifejező szóból áll, kifejtetlen alany-nak, illetőleg kifejtetlen állítmány-nak nevezzük: Csillag esik. Föld reng." "A többtagu alanyt és a bővített alanyt, illetőleg a többtagu állítmányt és a bővített állítmányt közös néven kifejtett alanynak és kifejtett állítmánynak nevezzük. Pl.: Ezer és tízezer ma - a munka hőseinek a száma." /A mai magyar nyelv, II. 271/ Ezután megkülönböztet még a szerző "puszta" alanyt és "puszta" állítmányt is. "A kifejtetlen alany, illetőleg állítmány a tényleges, az élő beszédben előkerülő két része az értelmes mondatnak. A puszta alany, illetőleg állítmány csak a mondatelemzés alkalmával tudományosan kiválasztott és megkülönböztetett szava a kifejtett alanynak, illetőleg állítmánynak. A puszta alany, illetőleg állítmány együttelegtöbbször nem is értelmes mondat, kapcsolatuk értelmet csak a bővítéssel együtt nyer." /272/ A megkülönböztetés alapja tehát - az általunk kiemelt részből láthatóan - ismét logikai: értelmes, vagy nem értelmes... Szabó Dénes egy másik helyen azt említi tétele bizonyítására, hogy pl. a "Legnagyobb hely a pusztán e gén vége" kifejtett alanyt és állítmányt tartalmazó mondatból kielemezett puszta alany-állítmány: "hely - vége" - nyilvánvalóan nem ad értelmes szerkezetet, tehát a mondat születése nem képzelhető el úgy, hogy a költő tudatában először ez a két szó jelent meg "pusztán", hogy aztán bővített alany-állítmánnyá fejtsse ki. Am ha ezzel szembe állítunk egy másik mondatot, pl. "Gondtalanul sétálni tavasszal nagyon kellemes" - azt láthatjuk, hogy

a "lekopasztott" alany és állítmány: "Sétálni kellemes" : éppoly mértékben értelmes, vagy nem értelmes, mint a bővítményekkel együtt! Az a bizonytalan megsejtés, hogy "legtöbbször nem értelmes" együtt a puszta alany és állítmány: nem lehet nyelvtani rendszerezésnek alapja még akkor sem, ha elvben elismerjük a jelentésalaki szempontú mondattani osztályozás, disztinkválás jogosságát. Persze, meg kell jegyeznünk, hogy a szerző problémát okozó példamondata i s m é t azonosítást "rejteget" ...

Ugyancsak Szabó Dénes így hasonlítja össze az igei és a névszói állítmányú mondatok sajátos természetét: "... a magára ejtett ige is képes a mondat állítmányának az erejével hatni - függetlenül a beszédhelyzettől, pl.: fut : Put." Később: "... egy magára ejtett főnév vagy melléknév nem hat a mondat állítmányának erejével. Hogy így hasson, ahhoz szükséges a beszédhelyzet, a szövegösszefüggés ismerete: a névszói állítmányhoz hozzá kell érteni az adott beszédhelyzetből az abban megadott alany fogalmát. Pl.: meleg:/Milyen a víz?/ Meleg."/I.m.II.350/ Ha azonban elismerjük, hogy a mondat mindig egyszeri, egyedi, konkrét megnyilatkozás, akkor bizonyos, hogy a "Put." mondatértékű éppúgy csak bizonyos meghatározott beszédhelyzetben és szövegösszefüggésben lehet, mint a "Meleg." - a "magára ejtett" főnév vagy melléknév mint m o n d a t tehát ugyanúgy félreérthetetlenül elárul mindent a hozzátartozó alanyról, mint az ige, amely s z i n t é n mondat! Csúpan a mondaton kívül álló, elvonatkoztatott igealak képes többet jelezni egy lehetséges alanyról, mint pl. egy hasonlóképpen elvonatkoztatott melléknév - de ilyen állapothoz állítmánynak egyik

sem tekinthető. A szerző felfogása tehát a mondat és a szó közötti döntő különbségnek, a mondat parole-jellegének fel nem ismerésén alapszik...

Temesi-Rónai-Vargha: "Anyanyelvünk" című kötetében természetesen szintén az állítmányi mellékmondatok osztályozásánál kerül elő a már említett Ady-idézet: "Ami csak szépség, s ami reménység, mind ti vagytok a Tisza körül." Nem is ez a tény a meglepő, hanem az indokolás: "Nézzük meg, mit állítunk tirólatok, a Tisza körül élő magyarokról! Azt, hogy ti szépség és reménység vagytok."/292/ Ha elismerjük is a szerzőknek azt a jogát, hogy ízlésük szerint fogják fel a kérdéses mellékmondatok minőségét, egy bizonyos: a költő nem állítja "tirólatok" azt, hogy "szépség" és "reménység" vagytok, mert így a vers nem lenne egyéb, mint fűzfapoétához méltó, sablonos frázis. Éppen ellenkezőleg: Ady a megszemélyesített "a szépség"-ről és "a reménységről", költői tudatában elvont mivoltuk ellenére valóságosan l é t e z ő k r ő l állít - valamit! Ugyanis, mint láttuk már az előzőekben, ez a mondat is logikai azonosítás ...

Abbahagyjuk ezzel a példák bemutatását, nemcsak azért, mert számukat ugyyszólván tetszés szerint lehetne szaporítani, és nemcsak azért, mert az eddig bemutatottak is jól bizonyítják, hogy a mondat parole-mivolta az általános nyelvészeti és stilisztikai problémákon túl nyelvtani szempontból is "megfogható" a nyelvtudomány számára - hanem azért is, mert az utolsóként elemzett té-

vedés forrása nem más, mint az azonosítások elemzésének kulcsa!

Föl kell ugyanis vetni a kérdést: ha az "Az élet álom" típusú mondatnál azt láttuk, hogy logikailag egynemű fogalmak az egyéni tudatban különbözővé váltak, nem lehetséges-e, hogy logikailag különböző fogalmak ugyanígy azonossá váljanak?

Ha - a mondat valóságalapját tartva szem előtt - mindig meghatározott beszédhelyzetben figyeljük meg pl. a főnév és a melléknév predikativ viszonyait, kiderül, hogy néha a melléknév is lehet alany a főnév mellett. Képzeljük el, hogy valaki, nem tudván, hogy mi az a kellemetlenül hideg "valami", amit gallérja mögé csusztat, megkérdi: "Mi az a hideg?" A válasz: "Az a hideg jég." Igaznak kell tehát tartanunk a következő fejtegetéseket: "... nicht immer ist das Ding Subject, nicht immer sind die Eigenschaften Prädicate; es kann auch der umgekehrte Fall eintreten... Aber die Grammatik und die Psychologie binden sich eben nicht an die Regeln der Formalen Logik, - sie wollen nach Bedarf und Laune auch das Ding als Eigenschaft, auch die Eigenschaft als Ding behandeln... Was sie als Subject oder als Träger eines Attributes behandeln, das gilt ihnen als Ding, und was sie zum Attribute oder Prädicate machen, das behandeln sie als Eigenschaft, mag die Logik davon halten, was sie will." /Gabelentz: Sprachwissenschaft, 1901. 454/ /Az én kiemelésem, BF./

Példánkban a "hideg" fogalomkörét determináló jelzővel és határozott névelővel szűkítettük, ezért mint "főnévként használt mellék-

név" m i n ó s í t ő szerkezet alanya is lehet a határozott névelő nélküli "jég" mellett, amely állítmány. Ezt a mondattípust teljesen jogosan sorolhatjuk tehát az "Az élet álom", "A rózsza virág" stb. - féle minősítések körébe; az utóbbi esetben azonos körű szubsztanciafogalmak között teremtettünk különbséget az egyik determinálásával, az előbbi esetben pedig egy akcidensfogalmat determináltunk olyannyira, hogy egy szubsztanciafogalom mellett alanyfunkciót tölthet be. Ezen esetben a főnévként álló melléknevet nyugodtan nevezhetnénk - a funkcióra való utalással! - "főnév"-nek; utáva ezzel kapcsolatban A. H. Gardiner találó megjegyzésére: "Every schoolboy is familiar with the phrases a noun used as an adjective or an adjective used as a noun. If these terms refer to function, why, our schoolboy may well ask, does his master not call the former an adjective, and the latter a noun, and have done with it?"/The theory of speech and language, 1932.10/

Ha egy elvont tulajdonságfogalom a mondatban konkrétabb is lehet egy szubsztanciafogalomnál, bizonyos, hogy hasonlóan konkrét is lehet. És valóban: az "Az a hideg a jég" mondat már azonosítás, mint-hogy a "jég" körét is szűkíti határozott névelő. Kérdésfeltevésünk tehát szükséges és helyes volt: nyilván nem szorul még részletesebb bizonyításra, hogy különböző fogalomkörök a mondatban azonossá válhatnak.

Nézzük meg most, hogy az azonosítás és minősítés szerkezeti sémája alapján a magyar nyelvben milyen főbb mondattípusok lehetségesek, megjelölve mindenütt, hogy a mondattani elemzésnél szükséges-e a be-

szédhelyzet és a szövegösszefüggés /a továbbiakban röviden: a beszédhelyzet / ismerete. Előkezdőül ismételten megjegyezzük, hogy "minősítés"-en csak a mondatban különböző, "azonosítás"-on csak a mondatban azonos fogalmak predikatív viszonyát értjük.

I. Minősítések.

a/ Az ég kék. A madár repül. Három a tánc. - Különböző fogalmak a mondaton kívül, különbözők a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

b/ Az élet álom. A virág rózsza. - Azonos fogalmak a mondaton kívül, de a mondatban az alany nyelvi jele a határozott névelő. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

c/ A szép igaz. Az igaz szép. - Azonos fogalmak a mondaton kívül, de a mondatban az alany nyelvi jele a határozott névelő. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

d/ Az a hideg - jég. Az a fehér - hó. - Különböző fogalmak a mondaton kívül; az akcidensfogalom azonban a különböző determináló nyelvi jelek hatására konkrétabb tárgyfogalomná vált, mint a határozott névelő nélküli szubsztanciafogalom. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

e/ Te pártütő vagy. Ti szépség és reménység vagytok. - Különböző fogalmak a mondaton kívül, különbözők a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

II. Azonosítások.

a/ Kétszer kettő - négy. - Azonos fogalmak a mondaton kívül, azonosak a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete szükséges.

b/ Az élet az álom. A rózsza a virág. - Azonos fogalmak a mondaton kívül; a mondatban úgy azonosak, hogy mindkettő előtt határozott névelő áll. A beszédhelyzet ismerete szükséges.

c/ A jég a hideg. Apám a katona. A pártütő te vagy. - Különböző fogalmak, de mind a szubsztanciafogalmak, mind az akcidensfogalmak körét úgy leszűkítettük, hogy e g y e d e t jelölnek. Kivétel csak a személyes névmás, amely fogalomkorszűkítés nélkül is ilyen szerepet tölt be. A beszédhelyzet ismerete szükséges.

d/ Én vagyok - ő. Te vagy - az. A tied - az. - A személyes névmás, a birtokos névmás és a főnévi/!/ mutatónévmás azonos fogalmakat /egyedet/ jelölnek a mondaton kívül és a mondatban. A beszédhelyzet ismerete szükséges.

Ha figyelmesen megnézzük ezt természetesen még bővíthető osztályozást, megállapíthatjuk, hogy csupán a minősítések a/ és e/ típusa, az azonosítások a/ és d/ típusa tartalmazza fogalmaknak olyan predikativ viszonyát, amelyben a fogalmak megtartották változatlanul azokat a sajátosságait, amelyekkel a mondaton kívül rendelkeznek. A minősítések a/ és e/ típusa azonban lényegében ugyanaz, és a lényegét tekintve ugyancsak összetartozik az azonosítások a/ és d/ típusa is. A "dologi összefüggések" logikájának alapján álló nyelvtani elemzés tehát a minősítéseknek és az azonosításoknak csak e g y mondatfajában jut ill. juthat mechanikusan helyes eredményre; minden más esetben ugyanis vagy azonos fogalmak megkülönböztetése ill. m á s k é p p e n történő azonosítása, vagy különböző fogalmak azonosítása ill. m á s k é p p e n történő megkülönböztetése megy végbe a mondatban.

Ha ehhez még hozzátesszük: a felfogás szerint az azonosításban a nyelvtani-logikai elemzés n e m célravezető, nyilvánvaló, hogy a dolgok objektív összefüggéseinek vizsgálata csak a "könnyen elemezhető" mondatok e g y fajtájában állhatja meg a helyét, mégpedig csak ezekben a minősítésekben: A jég hideg. A madár repül. Te pártütő vagy. stb., stb.

Kétségtelen, hogy ez a leggyakrabban előforduló mondattípus. Ennek ellenére is kétségtelen azonban az is, hogy mindazon általánosítás, amelyet ezen e g y mondatfajta elemzéséből leszűrt következtetésként lehet megalkotni, nem terjeszthető ki kötelező érvénnyel a többire – még akkor sem, ha önmagában, mint elméleti jellegű megállapítás, helyes! Az előzőekben talán sikerült elég meggyőzően kimutatni, hogy ez a mondattani szemlélet a maga egyoldalúságával minden olyan esetben tévedés forrása volt, amikor saját, az előbb pontosan megvont határát túllépte. Előlegezve tehát legalábbis v a l ó s z í n ű n e k tarthatjuk annak a nézetnek a tarthatatlanságát is, mely szerint az azonosításokban nyelvtani-logikai alany és állítmány nem található, csupán "lélektani", – amely természetesen nem azonos a nyelvtani-logikaival!

Nézzük meg közelebbről: miért "természetesen"?

Nagyon sok ismert és tetszés szerinti számban idézhető forrás szerint a "nyelvtani" és a "lélektani" szempont – diszparát fogalmak. Klemm pl. így fejtegeti a kérdést: "Ha a lélektani folyamat egyes mozzanatait tekintjük s a jelentésbeli szempontot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a l é l e k t a n i alanyt és állít-

mányt különböztethetjük meg; ha pedig a jelentéstartalom különböző viszonyait vesszük figyelembe s a lélektani folyamatot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a nyelv-tani alanyt és állítmányt, továbbá a jelzót, a határozót és a tárgyat különböztethetjük meg."/A mondattan elmélete, 80/ Később: "Lélektani alany az a képzet /fogalom/, amelyre más képzetet /fogalmat/ vonatkoztatunk, lélektani állítmány pedig az a képzet /fogalom/, amelyet más képzetre /fogalomra/ vonatkoztatunk. Melyik képzet /fogalom/ alkotja a lélektani alanyt és melyik a lélektani állítmányt, azt a beszédbeli helyzetből, a mondatbeli összefüggésből lehet megismerni: az a képzet, fogalom, amely rendszerint már ismeretes, amelyről már szó volt, az a lélektani alany; az új, még nem említett képzet, fogalom a lélektani állítmány. Az utóbbit kifejező szónak rendszeren erősebb nyomatéka van a mondatban. Pl. A vándor /lél. alany/ leült egy kőre /lél. állítmány/. Egy vándor /lél. állítmány/ ült le a kőre /lél. alany/. /81-82. Az én kiemelésen, BP./

Klemm példái a könnyen elemezhető minősítések körébe tartoznak, amelyekben pl. a lélektani állítmány csak akkor esik egybe a nyelvtanival, ha a nyelvtani állítmány - valamilyen okból - főhangsúlyos. Ezekben a mondattípusokban tehát a lélektani és a nyelvtani kategória néha különbözik. Ennek a ténynek Klemm így adja tudományos magyarázatát: "Tehát ma nem esik össze mindig és szükségkép valamely nyelvi kategóriában a lélektani és a nyelvtani szempontból való alany és állítmány, eredetileg azonban

n e m l e h e t e t t k ö z t ű k e l l e n t é t . Eredetileg ugyanis nem voltak sem tulajdonság- sem állapotfogalmak, s ennek megfelelőleg nem volt meg sem a melléknév, sem az ige szófaji kategóriája, hanem csak tárgyfogalmak s ennek megfelelőleg csak főnév /főnévi névmás/... Ugyanaz a tárgyfogalom és a neki megfelelő névszó természetű szófaj akkor hol nyelvtani alany, hol nyelvtani állítmány lehetett, s akkor a l é l e k t a n i s z e m p o n t döntötte el nemcsak azt, mi a lélektani alany és állítmány a mondatban, hanem egyuttal azt is, m i a n y e l v t a n i alany és állítmány, nem pedig az objektív gondolati tartalom viszonyai, miként a tulajdonság- és állapotfogalmak s a nekik megfelelő szófajok, a melléknév és az ige kifejlődése óta."/I.m.82-83/ /Az én kiemelésem, BP./

Csak kuriózusként említjük meg, hogy ezután Kleen az "A sas madár" mondatot - pl. Papp Istvánhoz hasonlóan - "főnév=főnév" alapon csak lélektani uton látta elemezhetőnek - mert egyébként az idézet r e á l i s a l a p o t n y u j t a z a z o n o s í t á s o k n y e l v t a n i e l e m z é s é r e ! Lássuk ugyanis, milyen képzetek /fogalmak/ vannak az azonosításokban!

"Az élet az álom" - két teljesen azonos t á r g y f o g a l o m .

"Az élmunkás a mintaképünk" - a "mintakép" általában bizonyos minősítést fejez ki ugyan, de a mondatban az "a mintaképünk" éppugy határozottan személyjelölő funkciót tölt be, mint az "az élmunkás". Tehát: két teljesen azonos t á r g y f o g a l o m .

"A jég a hideg" - a "hideg" tulajdonságfogalom ugyan általában, de a mondatban az "a hideg" mint főnév éppugy meghatározott

tárgyjelölő funkciót tölt be, mint az "a jég". Tehát: két teljesen azonos tárgyfogalom.

"A pártútó te vagy" - a "pártútó" tulajdonságfogalom ugyan, de a mondatban az "a pártútó" mint főnév éppugy határozottan személyjelölő funkciót tölt be, mint a "te" személyes névmás. Tehát: két teljesen azonos tárgyfogalom.

Folytathatnánk a felsorolást, de így is nyilvánvaló, hogy az azonosító mondatokban azonos szubsztanciafogalmak szerepelnek, mint ahogy a nyelv őskorában minden mondatban csak ezek alkothattak predikatív viszonyt. Ha pedig ebben a korban a lélektani szempont döntötte el azt, hogy mi a nyelvtani alany és az állítmány a mondatban, akkor ma az azonosításokban teljes joggal kereshetünk lélektani elemzés útján nyelvtani alanyt és állítmányt!

Történeti szempontból azonban nem egészen helyénvaló az a felfogás, hogy a kezdet kezdetén az ember tudatában csak szubsztanciafogalmak léteztek, amelyeknek egységes nyelvi megfelelője a mai szemléletünk szerinti "főnév" lett volna. Szubsztancia és akoidens csak egymáshoz való viszonyukban léteznek, egymást kölcsönösen feltételezik. Pl. a "piros rózsza" mint valóságos tárgy úgy fogható fel, hogy a tárgy lényegéhez szervesen hozzátartozik jellegzetes tulajdonsága, e jellegzetes tulajdonság pedig csak mint a tárgy szerves része létezik. A nyelvteremtő emberi elme azonban képes arra, hogy a kettőt szétszakítsa; azért, a nyilván már a legrégibb időkben jelentkező igény kielégítéséért tette ezt az ember, hogy a szubsztancia- és akoidensfogalmat új, dialektikus egységbe ol-

vasztva gondolatközlésre alkalmassá tegye. Ha fölteszük tehát pl. egy ilyen "ősmondat" létezését: "Jég - hideg" - vagy pl. "Ház - tűz" akkor itt csupán a s z a v a k f o r m a i azonosságáról beszélhetünk, de ezek mondatbéli funkciói nyilván azoknak a funkcióknak teljes értékű megfelelői, amelyeket ma a főnév, melléknév és ige szokat betölteni.

A nyelv fejlődése éppen abban van, hogy a predikatív viszony mint az időben legelső és legfontosabb szintaktikai viszony alakította ki a szófajok változatos formáit. A szófajok értelme az, hogy különböznek egymástól. A konkrét és absztrakt csak egymással való dialektikus összefüggésükben észlelhetők, mint egymástól független fogalmak nem léteznek. Ha tehát valaha, a szavak jelentésalaki szempontból történt elkülönülése előtt két formailag azonos szó m o n d a t o t alkotott, az egyik csupán alanyfunkcióját tekintve volt konkrétabb a másiknál, a másik csupán állítmányfunkcióját tekintve volt elvontabb az egyiknél. Ez a különbség azonban a látszólagos azonosság e l l e n é r e megvolt a mondatalkotó tudatában - nyelvi jele a szórend, a beszédintenzitás lehetett, és főleg: a h a n g s u l y .

Annak oka tehát, hogy ma megkülönböztethetjük pl. a főnév és a melléknév szófaji kategóriáját, kettős: egyrészt az objektív valóság konkrétan létező tárgyainak tudatbeli tükröződése eredményeképpen kialakultak a tárgyfogalmak és az ezekből "elvont" tulajdonságfogalmak, másrészt a gondolatközlés aktusában e fogalmak nyelvi megfelelői a tudat alanyi-állítmányi viszonyító tevékeny-

sége következtében egymáshoz képest ellentétes módon fejlődtek.

Ha az emberi tudatnak ez az u.n. "lélektani" kategóriája működött régen, és működött mindig - akkor bizonyos, hogy működik ma is! A meghatározó /állítvány/ és a meghatározott /alany/ viszonya tehát mindig és mindenfajta mondatban a különbözőségeen vagy hasonlóságon alapuló pozitív vagy negatív azonosításon, a m i n ó s í - t é s e n alapul. A legkönnyebben elemezhető mondat típusban, pl. ebben: "Az ég kék" - s e m csak azért alany tehát az "az ég", mert mint tárgyfogalom e l e v e konkrétabb a "kék" tulajdonságfogalomnál, mely mint e l e v e elvontabb állítványszerepre predestináltatott - hanem azért i s , mert a mondatalkotó tudat számára m i n t a l a n y konkrétabb, lélektani szempontból "ismertebb" képzetet /fogalmat/ jelöl, mint az elvontabb, lélektani szempontból "új" képzetet /fogalmat/ jelölő állítvány.

A nyelvtörténet elvi tanulságai is igazolják ily módon azt tézist, hogy a nyelv és gondolkodás azonossága a mondattal kapcsolatosan abban áll, hogy a mondatviszonyoknak a tudatban pontosan megfelelő viszonyképzetek vannak jelen a mondatalkotó ill. felfogó tevékenység közben. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy az alany, állítvány, tárgy, határozó és jelző - l é l e k t a n i szempontból is alany, állítvány, tárgy, határozó és jelző! Ezzel felelhetünk arra a kérdésre is, hogy pl. ha ebben a mondatban : "A p á m a katona" a hangsúly az állítvánnyt jelzi - mi a biztosítéka annak, hogy nem u g y a n a z t a lélektani állítvánnyt találtuk meg, amelynek pl.

az "A b a r á t o m sétál az utcán" mondatban láthatóan semmi köze sincs a nyelvtani formákhoz és viszonyokhoz. A lélektani kiemelésnek sokféle oka lehet, de ha nem kapcsolódik hozzá a "v a l a - m i t á l l í t o k v a l a m i r ő l" funkcióképzete, sem a kiemelt rész állítmány, sem a másik rész alany - nem lehet! Az előbbi esetben nyilván jelentéstartalmát hangsúlyoztuk az alanyként álló szónak, de nem f u n k c i ó j a miatt emeltük ki. "Az utcán sétál"-ról állítani azt, hogy a "barátom" - nyilvánvaló képtelenség!

Mind ezekből az következik, hogy a minősítő és azonosító mondatok között a l é n y e g e t é r i n t ő k ü l ö n b s é g n i n c s ! Az a tény, hogy az azonosításokat csak a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés ismeretében tudjuk elemezni, természetes következménye annak a m i n d e n mondatra érvényes, lassan már közhelyként ható tételnek, hogy : a mondat a beszédhelyzetben élő nyelvi jel. Ha tehát a minősítések elemzésénél a beszédhelyzetet nem vesszük figyelembe, éppen olyan súlyos hibát követünk el a mondat valóságalapjának elhanyagolásával, mint amikor az azonosító mondatnak a beszédhelyzet által meghatározott valóságalapján állva s e m tudunk valóságos /nyelvtani/ alanyt és állítmányt találni. Ezért az utolsóként megmaradt, látszólag "könnyen" elemezhető minősítő mondatokat is ki kell vonnunk a "dologi összefüggések logikája" vizsgálati köréből.

A "gondolkodás logikája" tehát, amely számot vet azzal is, hogy az objektív valóság alapján kialakult fogalmaknak és az ezekhez fűződő nyelvi formáknak logikai viszonyai g o n d o l a t o t alkotnak, és számot vet azzal is, hogy az a gondolat a nyelvi viszony

lélektani /tudatbeli/ funkciói segítségével azonnal nyelvi kifejezést is kap - az egyetlen helyes szemlélet a mondat lényegének tanulmányozásában. E szemlélet szerint is vannak a mondatok között formai, jelentésalaki különbségek, amelyeknek vizsgálata természetesen nem lebecsülendő, igen fontos és szükséges feladat. Ami azonban a mondat lényegét adó predikatív viszonyt illeti, mindössze arról van szó, hogy az eddigiekben minősítéseknek tartott szerkezetek mondattá válása esetén egymáshoz képest konkrétabb ill. elvontabb fogalmak válnak alanyszerepben még konkrétabbá ill. állítmányszerepben még elvontabbá - az eddigiekben azonosításoknak tartott szerkezetek mondattá válása esetén pedig egynemű fogalmak válnak alany- ill. állítmányszerepben egymáshoz képest konkrétabbá ill. elvontabbá a mondatot teremtő és a mondatot apperceptáló tudatában. Ezért m o n d a t t a l kapcsolatban a z o n o s í t á s -ról nem is beszélhetünk, mert mondatban o s a k különböző fogalmak szerepelhetnek - amelyek vagy eleve i s különbözők, vagy csupán abban különböznek egymástól, hogy az egyik alany, a másik pedig állítmány.

Befejezésül nézzük még meg, milyen "kézzel fogható" nyelvi jelek figyelhetők meg az azonosító szerkezetek mondattá "éledésének" folyamán!

5. Vegyük pl. először a következő szerkezetet: Az öcsém a tanár. Ez a következő beszédhelyzetekben lehet mondat:

a/ Ki /v. melyik/ az öcséd, a tanár vagy az orvos?

A t a n á r az öcsém. Az öcsém a t a n á r .

Létigével: A t a n á r volt az öcsém. Az öcsém a t a n á r volt.

b/ Ki /v. melyik/ a tanár, az öcséd vagy a bátyád?

A z ö c s é m a tanár. A tanár a z ö c s é m .

Létigével: A z ö c s é m volt a tanár. A tanár a z ö c s é m vol

Lássuk most ezt a szerkezetet: A pártútó te vagy.

Ez a következő beszédhelyzetekben lehet mondat:

a/ Ki /v. melyikünk/ a pártútó, én vagy ő?

T e vagy a pártútó. A pártútó t e vagy.

b/ Ki /v. melyik/ vagy te, a pártútó vagy a hazafi?

T e a p á r t ú t ó vagy. A p á r t ú t ó vagy te.

E két példatípus is tökéletesen elegendő arra, hogy megállapítsuk: minden esetben f ő h a n g s u l y o s az állítmány ill. az állítmány névszói része. Ha a mondatban létige van, az minden esetben az állítmány főhangsúlyos névszói részét követi.

Ez a két szabály minden nehézséget eloszlat az azonosító szerkezetben fölépült mondatok elemzésével kapcsolatban. Csupán egy vonatkozásban, az "A pártútó t e vagy" - "T e vagy a pártútó" típus elemzésében lehet még egy "grammatikai" aggály: hiszen "szabály" az, hogy összetett állítmány esetében az állítmány igei része számban és személyben az alannyal egyezik meg, a "vagy" tehát föltétlenül egyes szám második személyű alanyt tételez föl. Ez a törvény azonban - mint oly sok "törvény"! - ismét egyoldalú vizsgálat alapján, c s a k a "Te jó vagy" - "Én fáradt vagyok" - féle könnyen elemezhető mondatokból leszűrt általánosítás, amely természetesen ismét nem alkalmazható mechanikusan. Ha ugyanis azonosító szerkezet mondattá válik, és a viszonyítás kiindulópontja, a kijelentés alapja

n e m az első vagy második személyes névmás, hanem pl. - mint a jelen esetben - egy természeténél fogva "harmadik személyű" névszó, akkor ez csak akkor egyezhetnék meg a létigével, ha ezt is lehetne mondani: "A pártutó te van", - vagy pedig a a névszóhoz pl. az "A pártutó te vagy" - "A szépség és a reménység ti vagytok" mondatokban e l e v e hozzátartoznék a második személy képze. Természetük-nél fogva első vagy második személyű főneveink azonban nincsenek! De a tökéletes megértés szempontjából teljesen elég az is, ha ilyenkor utólag járul ezekhez automatikusan az első vagy a második személyű létező ill. létezők képze. Ady például a költő szuverén jogán többes szám második személyű létezőkként fogta fel a megszemélyesített "a szépség"-et és "a reménységet", és ezekről éppen a második személyű létezést állította: ti vagytok. Eszerint persze a kérdéses mellékmondatok nem állítmányi, hanem a l a n y i mellékmondatok.

A különböző szófajok tehát nincsenek eleve elrendelve egy bizonyos mondattani funkció betöltésére. A nyelvtörténetből is bőven lehet pl. a névmás állítmányi szerepére idézni. "A ki barátom, az más é n"/Rázmány, Préd.140/ "Mert az a z"/Jord.K.361/ "Te vagy a Peter"/Jord.K.405/ "Wagam is azt cselekedném, ha ű volnék"/Rák F., Lev.480/ "Azon test, vér, csont oe, az ki m i vagyunk"/Born.Préd.269/ Stb., stb.

Sőt, költőnél még arra is találunk példát, hogy az i g e is lehet alany!

"vacog a "Van-Nincs", hisz guny, jéghideg-zord
tűz a "Ha lenne", lángpallosu mennybolt
a "Lehetett volna", s pokol a "Megvolt"!"

/Szabó Lőrinc, A huszonhatodik év, 99/

Végezetül megjegyezzük, hogy az u.n. azonosítások gyakorlati elemzésének kérdésében nem mondottunk újat. A régiek közül ösztönösen így elemzett pl. Albert János, anélkül azonban, hogy felfogását indokolni tudta volna; teljesen helytelen logikai alapon, csupán a "valamit állítok valamiről" szempont alkalmazásával helyes eredményre jutott Kleska Emil; ugyancsak a "közléslogikai" irányzat hívei közül újabban pl. Elekfi László./L.i.h./ Ez utóbbiak azonban nem a nyelvi valóság talaján állanak; Elekfi pl. minden különösebb indoklás nélkül a predikatív viszonyérzet hatásának tulajdonítja az általános iskolai dolgozatokban található ilyen jellegű írásjelezési hibát: "Abban az időben, nehéz volt az élet." - ahol a vessző kitételének persze nem az az oka, hogy ott a tanuló az alany és az állítmány határát érezte, hanem egyszerűen az, hogy azon a helyen a mondatban **f o n e t i k a i** szólamhatár van. Kétségtelen, hogy pl. "Az idő szép" mondat alanya és állítmánya között ez szintén jelentkezik - de az is kétségtelen hogy a "minden fonetikai szólamhatár az alany és az állítmány között van" tétel éppugy nem igaz, mint a "minden hangsúlyos szó állítmány" - attól függetlenül, hogy az állítmányra bizonyos hangsúly szintén jellemző./V.ö. erre Mészöly Gedeon: J. Racine, Fédra. Szeged, 1949. 9/ Helyesen elemzi az azonosításokat a már szintén említett Károly Sándor /pl.I.OK.1953.i.h./, felfogásának részletes elméleti megalapozásáról azonban nem tudunk.

Nem is a mondatelemzés gyakorlati módszerének kérdését volt szándékunkban e dolgozat középpontjába állítani, hanem többek kö-

zött annak a tételnek az igazolását, hogy a helyesen értelmezett nyelvtani, logikai és lélektani alanynak és állítmánynak egybe kell esni! E tétel megalkotásához az indítékot W. Wundt következő megjegyzése adta: "Wenn ich sage: 'h e u t e ist mein Geburtstag', so will ich über das h e u t e den Hörer nicht denken lassen; das der Aussage Zugrundeliegende kann hier auch im psychologischen Sinne nur d a s s e l b e sein, was es im logischen ist, der Geburtstag. Logisches und psychologisches bilden eben kein Nebeneinander, dessen Bestandteile sich trennen liessen, sondern die logischen Verhältnisse der Satzglieder sind zunächst psychologische: die Logik hat sie nur aus dem psychologischen Verlauf der Gedanken abstrahiert..." /Die Sprache, II. 270/

Quod erat demonstrandum!

...-----...

T a r t a l o m

Bevezetés	1 - 3
A mondat "parole" jellegéről	3 - 15
A mondat mivolta	16 - 23
Következtetések	23 - 32
A predikativ viszony elemzési kérdései	32 - 41
A nyelvtani /logikai/ alany-állítmány kérdéséhez	41 - 80

